LIBRARY OF PALESTINOLOGY
OF THE JEWISH PALESTINE EXPLORATION SOCIETY
III / IV

B. MAISLER

"HISTORY OF ARCHAEOLOGICAL EXPLORATION IN PALESTINE"

PART ONE

PUBLISHED BY "THE BIALIK FOUNDATION" OF THE JEWISH AGENCY FOR PALESTINE
JERUSALEM, 1936

ב. מייזלר

תולדות המחקר הארכיאולוגי בארץ־ישראל

חלק ראשון:
עד שנת 1925

ירושלים, תרצ"ו

ספריה לידיעת ארץ־ישראל
של החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה
ג/ד

ב. מייזלר

תולדות המחקר הארכיאולוגי
בארץ־ישראל
חלק ראשון

הוצאת „מוסד ביאליק" ליד הסוכנות היהודית לארץ־ישראל

תוכן הענינים

הקדמה . . . . ז

א. ראשית נצני הארכיאולוגיה בארץ־ישראל 1

ב. החקירה הגיאוגראפית והטופוגראפית ההיסטורית של ארץ־ישראל 10

ג. החפירות הראשונות בארץ־ישראל 23

ד. החפירות המדעיות בשנות 1890—1908. 35

ה. החפירות והחקירות הארכיאולוגיות בשנות 1908—1918 . 73

ו. החפירות הארכיאולוגיות אחרי המלחמה העולמית . . 91

ז. החפירות בבית־שאן 134

ח. ביבליוגראפיה, נבחרת 149

ט. מפתח כללי לשמות 153

י. מפתח הלוחות 159

יא. הערות ותקונים 160

לוחות

נספח: מפת החפירות החשובות בארץ־ישראל

הקדמה

המחקר הארכיאולוגי בארץ-ישראל לכל מלוא היקפו, המבוסס על שיטת עבודה מדויקת, הוא בעצם מדע צעיר. רק כמאה שנה עברו מאז הונח היסוד לחקירתה המדעית של ארץ-ישראל ועוד לא מלא יובל שנים למן החפירה השיטתית הראשונה באחד התלים בארץ, האוצרים בקרבם שרידי ערים, שעמדו בבנינן בימי המקרא. אולם במשך פרק זמן קצר זה הלכה החקירה הלוך והתקדם, והחופרים הספיקו לחשוף ולהעלות ממעבה האדמה, בעזרת עבודת מעדר ובדיקות שטחיות, שפע של תגליות רבות-ערך, הנוסכות אור חדש על תהליך התפתחותם של חיי התרבות בארץ-ישראל ובמחוזות הספר החל מימי שחר נעוריו של האדם היוצר ועד ימינו; כאן נגולה לפנינו תמונה בהירה ורעננה של התרחשות והשתלשלות היסטורית בארץ קטנה זו, ששמשה אמנם כמעט בכל הדורות מעבר למחנות כובשים ולשיירות סוחרים והיתה מגשרת בין מרכזי התרבות של העולם הקדמון, אולם שמרה בכל זאת על אופיה המיוחד. מאידך גיסא העלה המחקר הארכיאולוגי עתרת ניתנים חדשים ורבי גוונים בכל הנוגע לרקע החזיונות המדיניים, הרוחניים והכלכליים של „ספר הספרים" ושאר נכסי הספרות, שנשארו לפליטה מנשית הדורות. חומר עשיר זה עלול לשמש אבן-פינה ליצירת תמונה שלמה ואורגנית של חיי עם ישראל ופרשת תולדתיו ונפתוליו בעליתו

רשימת הציורים

א. סיר פלינדרס פיטרי 36
ב. תכנית העיר מרשה בתקופה ההליניסטית 43
ג. תגלת-פלאסר הג' כובש את גזר 46
ד. שער העיר גזר מהמחצית הראשונה של האלף הב' לפני ספה"נ 47
ה. קבר־פיר בגזור מתקופת החקסוסים 49
ו. קבר מתקופת שיבת־ציון 50
ז. מערת-קברים מסוף ימי הבית השני 51
ח. תכנית בית בתענך מאמצע האלף השני לפני ספה"נ . 54
ט. עשתורת קרנים 67
י. חומת יריחו מתקופת החקסוסים 78
יא. מערת-קברים מתקופת מלכי יהודה בבית־שמש . . . 85
יב. מצודת קדש־ברנע מראשית המלוכה ביהודה 87
יג. כלי חרס "פלשתיים" מהשפלה 114
יד. כתובת על גלוסקמה 118
טו. "יד אבשלום" 120
טז. תכנית "יד אבשלום ו"מערת יהושפט" 121
יז. תכנית בית הכנסת בנערן 126
יח. ציור תשמישי קדושה ברצפת ביה"כ שבנערן 127

א. ראשית נצני הארכיאולוגיה בארץ ישראל

ראשית הזיקה לערכים הארכיאולוגיים בארץ ישראל נעוצה בתקופה קדומה בתולדות האומה הישראלית. כד בבד עם כבוש הארץ ע״י שבטי העברים והתנחלותם על האדמה גברה בהם בהכרח גם השאיפה להכיר את תרבות הארץ ותושביה שהכניעום תחת ידם, ולהבחין בטיב מצבות העבר המפוזרות על פני אדמת ירושתם. הכרה ברורה היתה לו לאיש הישראלי שיסודות תרבותו החמרית הונחו בידי התושבים הקדומים, כי לא הוא חצב את בורות המים ונטע את כרמי הזיתים (דברים ו׳, י״א). שורת המציאות ההיסטורית נותנת, איפוא, שכבר בימי קדם גדלה בין אבותינו ההתענינות ה״ארכיאולוגית״, והשתוממות לא מצערה היתה מתעוררת בנפשם למראה שרידי הבנינים הכבירים מתרבות העמים שישבו בארץ לפניהם. חרבות ערים גדולות ובצורות, חומות בנויות אבני גזית מפליאות בגדלן, מבצרים וצריחים מתנשאים בראש גבעות ונשקפים על פני הסביבה, מערות חצובות בסלעים, גִלגלים ומצבות שאבד עליהם כלח, — כל אלה נתמזגו ונעשו רקע למסורת היסטורית וליצירה פיוטית: בהם נקשרו ונרקמו אגדות-עם מלאות ספורי פלאים על תושבי הארץ הקדומים שגיאי הכח ובוני הבנינים האדירים: הלא הם רפאים וענקים, אנשי מדות, עריצי גויים אשר הפילו את חתיתם על אדם ועם. ועל כן לא לפלא יחשב שעוד

ובירידתו בארץ מולדתו, שבה נתקשר קשר בל־ינתק, ושבה אנו מתחילים כעת לרקום מחדש את רקמת חיינו המדיניים והתרבותיים על־ידי עבודת בנין ויצירה.

עיקר כוונתו של ספר זה הוא לתת מעין סכום לעבודת החקירה הארכיאולוגית בארץ בצורת תולדות המחקר הזה בקוים כלליים, בלי להכנס בברור הבעיות הרבות המחכות עדיין לפתרונן ובלי להקדיש תשומת לב מיוחדת לפרטים ולפרטי־פרטים, שהם ענין רק למומחה בלבד. הוצא מתוך מסגרת הספר כל דבר הנוגע לקדמוניות ימי־הבינים, הן הארכיאולוגיה המושלמית, שהיא ענף־חקירה בפני עצמו המשתלב בחקירת התרבות המושלמית במזרח, והן חקר הקדמוניות היהודיות והשומרוניות מאותו פרק זמן. הספר מחולק לשני חלקים: הראשון מקיף את תולדות המחקר הארכיאולוגי עד אמצע שנת 1925, המהווה מעין שנת מפנה בהתפתחות מחקר זה, והשני יוקדש למפעלים הארכיאולוגיים, שבוצעו בארץ בעשר השנים האחרונות.

מכיר אני תודה למר ש. ייבין, עורך ספריה זו, לפרופ' ש. קליין, וכן לד"ר מ. בן־שמאי על שהועילו לי בהערותיהם ובקריאת גליונות־ההגהה. מחזיק אני תודה גם למנהל מחלקת העתיקות של ממשלת א"י, לד"ר א. ל. סוקניק ולמר אלן רוו על העמידם לרשותי חומר ציורי וצלומי, וכן לצייר מר מ. גניס על הכנת המפה ומספר ציורים, ולגב' דינה מיילר על סדור המפתח.

ה מ ח ב ר

התיאורים המפורטים של המשכן במדבר ושל המקדש שבנה שלמה בירושלם על כל כלי תשמישיהם — דיים להראות בעליל מה גדולה היתה התענינות בכיוון זה. אגב כדאי להעיר: בבתי מקדש הללו מוצאים אנו גם את ראשית התהוותם של בתי נכות; הם שמשו מקום משמרת לכלים וחפצים המעידים על מאורעות חשובים בחיי העם, כגון חרב גלית הפלשתי, שהיתה מונחת „לוטה בשמלה אחרי האפוד" במקדש נוב (שמואל א' כ"א, י'). — אך התענינות „ארכיאולוגית" זו מלבד שהיתה משועבדת במיוחד למגמות לאומיות ודתיות, היתה גם פרימיטיבית למדי במובן זה שהיא הסתפקה במה שאִנָּה המקרה לידה במציאה או בתצפית על פני שטח הקרקע בלבד. אעפ"י ששרידי העבר עוררו את תשומת לבם של בני ישראל במשך כל תקופת המקרא, הרי לא עלה על דעת מישהו לעשות את הצעד הראשון לחדור לעומק האדמה, לחפור במקומות קדושים או היסטוריים או לחשוף שרידי בנינים, הטמונים באדמה מדורות קדומים, ולגלות חפצים יקרי ערך. רק פעם אחת מצאו ספר תורה עתיק אגב בדק הבית בירושלים וזה הספיק לחולל מהפכה דתית במלכות יהודה בימי יאשיהו (מלכים ב', פרק כ"ב והילך).

מחוץ לארץ ישראל נעשתה בתקופת המקרא חפירה אחת במקום קדוש, היינו נבונאיד מלך בבל וחובב הארכיאולוגיה, שהוציא לפועל חפירה במקדש אֶ־סַגְ־אִלָה לפני כיבוש ארצו ע"י כורש מלך פרס ומצא כתובות מהאלף השלישי לפני ספה"נ.

בתקופת הבית השני הלכה וגדלה בקרב היהודים ההתענינות

בימי עמוס חרותה היטב בזכרון העם דמות האמרי "אשר כגבה ארזים גבהו וחסן הוא כאלונים" (עמוס ב', ט'). בתאורים היסטוריים ובנוסחאות רשמיות היו בני ישראל הולכים ומונים את תכונת ערי האמרי הלכודות בעבר הירדן מזרחה "ששים עיר... כל אלה ערים בצרות חומה גבהה דלתים ובריח" (דברים ג', ד'-ה'), או: "ששים ערים גדולות חומה ובריח נחשת" (מלכים א' ד', י"ג). ולא זו בלבד, אלא שהאיש הישראלי כשהוא בא למסור לנו מושג מדויק ומוחש על תכונותיהם של הענקים הללו הריהו מסתייע בשרידי תשמישים מאותם הימים הרחוקים שנשתמרו במקומות שונים בארץ, כגון ערשו של עוג מלך הבשן שהיתה עומדת למשמרת ברבת עמון (דברים ג', י"א).

התענינותו ה"ארכיאולוגית" של העברי הקדמון ניכרת בשני כיוונים. בראש ובראשונה היתה קשורה קשר אמיץ עם המסורה ההיסטורית-הלאומית ושמשה לה מעין הדגמה והמחשה, ועל כן תפס בה מקום מיוחד כל מה שהיתה לו שייכות-מה לאבות האומה ולמשפחותיהם. וכן אתה מוצא שחורבות הערים סדום ועמורה ואחיותיהן מעסיקות כל כך את המחשבה העברית הקדומה, ואפילו פלאות טבע המקום (נציב מלח) היו לחלק בלתי נפרד ממאורעות משפחת לוט הקרובה בגזעה למשפחת אברהם. ועל אחת כמה וכמה שהיו מפנים תשומת לב רבה לאותם המקומות שנתיחדו בקדושת המסורה, למשל קברים, מזבחות או מצבות, הקשורים במישרים בזכרונות הלאומיים, כגון מערת המכפלה, קבר רחל, קבר יוסף, מצבת יעקב בבית-אל, מזבחות האבות בשכם ובין בית-אל ובין עי וכדומה. שנית עורר את תשומת לבו של העברי כל מה שהיה נוגע לדברי קדושה ותשמישי פולחן.

אחד מאבות הכנסיה הִירוֹנִימוּס, שחי שנים רבות בבית-לחם (420-386) והתענין מאד בטופוגראפיה מקראית, עִבד את הספר הזה בלטינית, ומשני הספרים הללו שאבו את ידיעותיהם, דורות על דורות, כל הנוצרים שהיה להם יחס וקשר לארץ הקדושה. משאר ספרי אבות הכנסיה הנוגעים לארץ ולקדמוניותיה, חשוב ביותר מחקרו של אֶפִּיפַּאנִיוס Περὶ μέτρων καὶ σταδμῶν ("על המדות והמשקלים"), שבו כינס ידיעות מענינות על המשקלות בתנ"ך וכמו-כן על הגיאוגראפיה של ארץ ישראל ומנהגי הארץ. באותה התקופה נעשתה גם התחלה יפה לצייר מפות היסטוריות של ארץ ישראל וסביבותיה, מעין הטבלה הפויטינגרית (Tabula Peutin-geriana) או מפת מידבא המפורסמת. — כדאי לציין, כי אבסביוס מזכיר תלים וחורבות של מקומות היסטוריים מפורסמים, שהיו מראים עליהם בימיו, כגון מָרֵשָׁה על יד בית גוברין, כורזין, גלגל בקרבת יריחו, יריחו העתיקה, עי וכו'. לפעמים הוא מציין גם מצבות היסטוריות במקומות שונים בארץ, כגון שתים עשרה האבנים בחורבות גלגל, שנשאו בני ישראל מן הירדן; מצבת רחל; מצבת יהושע; מצבות החשמונאים, וכדומה. הידיעות הללו באו לו — בלי ספק — מן היהודים, שמהם שאבו את ידיעותיהם על המקומות הקדושים והמפורסמים שבכתבי הקודש גם שאר הנוצרים שבאו לבקר בארץ ישראל בראשית התקופה הביזנטית, החל מ"הנוסע מבורדו", ששהה, כנראה, בארץ בשנת 333 אחרי ספה"נ. בחוגי היהודים עדיין היתה חיה אז המסורת שבעל פה (שמקורה בעיקר באגדה העממית) על המקומות העתיקים, הקברים ושרידי הבנינים, שבהם קשורים ספורי המקרא ומאורעות חשובים מזמנים מאוחרים יותר.

בקדמוניות העם. אך השאיפה להרבות ידיעות על העבר הצטמצמה יותר ויותר באסיפת תעודות ספרותיות ועבודן בצורת ספרים היסטוריים. גולת הכותרת של תנועת המחקר ההיסטורי-ארכיאולוגי בין היהודים בכיוון זה הריהו ספרו של יוסף בן מתתיהו הכהן (יוספוס פלביוס) Ἀρχαιολογία Ἰουδαική "קדמוניות היהודים", שבו בולטת ביותר המגמה ההיסטוריוגראפית של התקופה ההלניסטית. המושג "ארכיאולוגיה" משמש כאן במובנו הנרחב: כל הנוגע לקדמוניות העם ולתולדותיו.

במאות הראשונות לאחר חורבן הבית השני מתחילים היהודים, ובעקבותיהם גם הנוצרים, לספח את מחקר הארץ בתור מקצוע של ידיעות שימושיות לכתבי הקודש, היינו: מתחילים הם לאסוף ידיעות על עמים ומקומות הנזכרים במקרא, לתאר את הטופוגראפיה העתיקה של ארץ ישראל, לרשום את תבנית בית המקדש ולציין את מדותיו, וכו'. חומר מעין זה מוצאים אנו בכל רחבי הספרות התלמודית ובמדה מסודרת יותר כבר במשנה (מסכת מדות; ירושלמי מגלה א', א' וכו').

עבודה שיטתית חשובה לחקירת ארץ ישראל עשה אֶבְסֶבְּיוּס, אחד מאבות הכנסיה הנוצרית, שחי בקיסרי במחצית הראשונה של המאה הד' אחרי ספה"נ, בספרו "אונומאסטיקון". זהו אוסף שמות הערים והכפרים, הנזכרים בכתבי הקודש, המסודר בסדר האלפבית בלוית באורים היסטוריים וזהויים טופוגראפיים, ולפי דברי המחבר בהקדמה לספרו איננו אלא חלק מעבודה מקיפה, שכללה גם רשימת שמות העמים הנזכרים במקרא, מפה היסטורית של ארץ ישראל ותבנית ירושלים ובית המקדש.

בין הערבים יש לציין בימי הבינים שורה של גיאוגראפים שעברו בארצות המזרח ומסרו לנו בין השאר גם ידיעות חשובות על אודות ארץ ישראל וסוריה. מאלה ראויים להזכר בשמותיהם: אִסְתַחַ'אִרִי, שעבד הראשון את הגיאוגראפיה של ארץ ישראל באופן שיטתי; אל־מֻקַדַסִי, יליד ירושלים ומחבר ספר גיאוגראפיה מקיף, המכיל פרק מענין ועשיר תוכן על הארץ בכלל ותאור העיר הקדושה בפרט (שניהם חיו במאה העשירית); אל-בַּכְּרִי (המאה הי"א); אל-אִדְרִיסִי (המאה הי"ב); וכן יַאקות (המאה הי"ג), מחבר המלון הגיאוגראפי רב־ההיקף. החוקרים הללו הצטיינו בידיעות רבות ובשיטת עבודה מדויקת, בניגוד לנוסעים הנוצרים של אותה התקופה, שהיו חסרים חוש בקורת והיו רחוקים ביותר מן התפיסה ההילונית — הממשית. הנוסעים המושלמים הכניסו לתוך חוג חקירתם את כל הנוגע לתופעות הגיאוגראפיה, הטבע וחיי הארץ בזמנם. אבל היו בין המושלמים גם חוקרים שהתענינו במיוחד בארכיאולוגיה, כגון המלומד הפרסי נַאצִר־י־חְ'סְרַאו (המאה הי"א), שאסף בזמן בקורו בסוריה ובארץ-ישראל ידיעות על קדמוניות הארצות הללו והתענין בשרידי הבנינים העתיקים שנתקל בהם בדרכו.

בזמן מסעי הצלב, כשנעשתה ארץ-ישראל לגורם חשוב בחיי העמים האירופיים, לבשה גם חקירת הארץ בין הנוצרים צורה חדשה. עם עלית הצלבנים וכיבושם את הארץ ניתן מקום רחב ליצירת ספרות עשירה בנוגע לארץ והמקומות ההיסטוריים והקדושים, וביחוד ספרים ומפות הנועדים לשימוש מעשי לנוסעים ולצליינים. מאידך גיסא לא סייעו אלה בהרבה לברורו האמיתי של שאלות טופוגראפיות— היסטוריות או ארכיאולוגיות. ונהפוך הוא: הם הוסיפו על

עם התפשטות הנצרות בעולם הלך וגבר גם הצורך לקבוע את מקומותיהם ולמצוא כלי תשמיש שנתקדשו בקדושת המאורעות המכריעים בחיי ישו ובמותו ובחיי תלמידיו. משעה שהנצרות עלתה לגדולת דת שלטת בימי קונסטנטין הגדול (312-337) הוחל לעשות מאמצים למצוא בירושלים את מקום הגולגלתא. לפי המסורת הנוצרית שרתה הרוח הקדושה על הליני המלכה, אם קונסטנטין, וערכה חפירות במקום הקבר הקדוש, והצליחה לגלות את שלשת הצלבים, ביניהם הצלב הקדוש שעליו הוקע ישו בשעתו. "גלויים" מעין אלה היו שכיחים בתקופה הביזנטית. וכן מצויות מסורות אחרות על דבר חפירות במקומות שונים שנתקדשו בעיני הנוצרים, כגון בכפר-גמלא (ג'מאלה), שבו קובעת האגדה הנוצרית את מקום מגוריו של רבן גמליאל רבו של השליח פאולוס.

במשך כל ימי הבינים נהרו אלפי צליינים לארץ ישראל; וכמו־כן סיירו את הארץ הרבה תיירים ונוסעים יהודים, נוצרים ומושלמים. הללו יצרו ספרות עשירה על הארץ הקדושה. אשר לצליינים הרי כל תשומת לבם היתה נתונה, כמעט בלי שיור כלשהו, למקומות הקדושים בלבד, ביחוד לקברים. מן הספורים והאגדות, ששמעו מפי התושבים על המקומות, שבהם בקרו, ואותם הם מוסרים בספריהם בלי כל בקורת בשגרה חד־גונית, הרי אפשר להציל רק ידיעות קלושות הנוגעות למקומות ההיסטוריים. בתקופות הביזנטית והערבית הלכה ורבה הזנחת שרידי העבר הגלויים והנראים לעין המסתכל והמצבות שאין להם קשר עם המסורת הקדושה ושנשתמרו עד אז על פני האדמה.

חורבות רבות, כגון זיהוי לֶגיון עם מגידו העתיקה, בַּתִּיר עם ביתר ועוד. מתוך חקירותיו הגיע לידי מסקנה, כי שמות המקומות הנזכרים במקרא ובתלמוד נשתמרו ברובם בפי הערבים.

ההתענינות במזרח בכלל ובארץ ישראל בפרט לא פסקה גם בדורות שלאחר-כך, בימי הבינים המאוחרים. מן המאה הט״ו כדאי להזכיר את שמו של פֶליקס פַּבְּרִי. ברשימותיו מורגשת כבר רוח חדשה בדרך ההסתכלות בחיי הארץ כיסוד להבנת החיים בזמן הקדום, וכן בגישה בקורתית למסורת, שהיתה מקובלת בארץ בכל הנוגע למקומות הקדושים, מסורת אשר צמחה בארץ ישראל בימי הבינים.

מן המאה הזאת ואילך הולך ומתבלט בהדרגה שנוי באופי הסתכלותם של הנוסעים ובגישתם לחקירת הארץ. רב־גוניות הנוף וחיי תושביו הולכים וכובשים יותר ויותר את מקומם בתפיסת הנוסעים; בתיאוריהם משתקפים מנהגי תושבי הארץ ומידותיהם, וכן צדדים פיסיקליים שבגיאוגראפיה, ביחוד מינרלוגיה ובוטניקה; וגם מצבות העבר במידה שיש להן קשר כל שהוא עם ״ההיסטוריה הקדושה״ נכנסות בחוג הסתכלותם. — בזמן ההוא נעשו גם נסיונות לסכם את כל החומר הנוגע לעתיקות ארץ ישראל בספרים מקיפים. מהם כדאי להזכיר את ספרו של חוקר המזרח אַרִיאַס מוֹנטאנוס (Arias Montanus) בשם "Antiquitates judaicae" שיצא לאור בתשעה כרכים בשנת 1593.

ידי התושבים המקומיים בזיהויי מקומות, והרבו לסבך את העניינים מדעתם ומדמיונם. — בהזדמנויות שונות, כגון לרגל בנין מצודות ובתים, נתקלו הצלבנים בשרידי תקופות קדומות, אבל לא היה סיפק בידיהם — מחוסר הבנה ארכיאולוגית כלשהי — להשתמש בחומר שהזדמן לידם לשם חקירה מדעית. דוגמה לכך משמש סיפורו של יעקב די-וִטְרִי (J. de Vitry) על חשיפת חומה כבירה ומציאת מטבעות עתיקות בידי הצלבנים בעתלית, אך איש מהם לא ידע לקבוע את מוצאם ואת תאריכם.

אף בתקופה זו לא היו חסרים חוקרים ונוסעים בעלי תפיסה רחבה ומתעמקת, ואלה היו, במדה ידועה, סוללי הדרך לחוקרים בני הזמן החדש. מהם ראויים להיות נזכרים הנוצרים וִילְהֶלְם איש צור (בסוף המאה י״ב), מחבר הספר ״תולדות נוסעי הצלב״, מארִינוֹ סאנוּטוֹ (בראשית המאה הי״ד), מחבר המפה הנקראת על שמו, ובוּרְכַאְרְד (Burchard, המאה הי״ג), שהקדיש תשומת לב רבה לתצפיות ארכיאולוגיות והשאיר אחריו תיאורים יפים של חורבות ושרידים בארץ בכלל ובירושלים (המצבות בעמק יהושפט ועוד) בפרט.

בין היהודים עומד בשורה הראשונה הנוסע ר׳ בנימין מטודילא (במאה הי״ב), שהרחיק לנסע וסייר שטחים נרחבים בארצות המזרח, ובנסיעותיו אלה לא הסיח את דעתו משרידים היסטוריים. הוא היה גם הראשון שמסר לנו ידיעות על חורבות נינוה ובבל. — מבין הנוסעים היהודים מצטיין ביותר ר׳ אשתורי הפרחי (במאה הי״ד), שהשאיר בספרו ״כפתור ופרח״ תיאורים מענינים מאד על הארץ הקדושה בימיו, ומה שמענין ביותר: זיהויים טופוגראפיים נכונים של

בשנות 1614 — 1626 בארצות המזרח ומסר לנו בין השאר ידיעות על שרידי בבל העתיקה ועל חורבות ערי פרס.

ולא רק באירופה אלא גם במלכות העתמאנית, שעמדה אז בפריחתה, נראים סימני התענינות בארץ ישראל ובעתיקותיה. באותו פרק זמן ביקר בארץ (בשנות 1649 ו-1670/1) הנוסע והחוקר התורכי אֶוְלִיַה צֶ׳לֶבִּי, שסייר במשך שנים רבות את ארצות המזרח, אסף חומר טופוגראפי, ארכיאולוגי ופולקלורי מעניין ועבד אותו בספרו ״סיאחת-נאמה״ (ספר-המסעות).

עבודת סיכום חשובה עשה הַדְרִיאַן רֶלַנְד (Hadrian Reland) בתחילת המאה הי״ח; הוא כינס בספרו הגדול "Palaestina ex monumentis veteribus illustrata" (1714) את כל החומר הנוגע לארץ ישראל לא רק מבחינת הטופוגראפיה ההיסטורית אלא גם מצבות, וביחוד כתובות שנתפרסמו עד זמנו.

בזמן ההוא נתעוררו מלומדים אירופיים לחקור את התהוות הדתות בכלל ואת התהוות תרבותם ודתם של העברים הקדומים בפרט. מהם נכבד ביותר סְפֶּנְסֶר (J. Spencer), שניסה להוכיח בספרו De legibus Hebraeorum ritualibus earumque rationibus שיצא לאור בשנת 1675, כי היהודים קבלו מנהגים דתיים רבים מאת המצרים. בכיוון החקירה, החפשית במידת מה מהשקפה דתית מסוימת, הלכה והתפתחה בקורת המקרא, שנתנה גם היא דחיפה חזקה למחקר ארץ-ישראל ועתיקותיה במאות הבאות.

ב. החקירה הגיאוגראפית והטופוגראפית ההיסטורית של ארץ ישראל

במשך המאה הט״ז קם באירופה חוג של גיאוגראפים, אנשי מדע ונוסעים, שסיירו את המזרח בלוית אמנים והתמסרו לחקירת הארץ הקדושה והארצות הסמוכות לה. האנשים האלה יצרו ספרות רחבה ומתוך תאוריהם אנו שואבים ידיעות מענינות על חרבות ושרידים קדומים שנזדמנו להם בדרך מסעותיהם. ואף על טיבן של מצבות וכתובות שנעלמו לגמרי או נטשטשו במשך הזמן.— מבין החוקרים הללו ראוי להזכיר את שמותיהם של ואן אַדְריכוֹם (Ch. van Adrichom, ביקר בא״י בשנת 1590), קוֹטוֹבִיקוּס (J. Cotovicus), די-טֶבֶנוֹ (J. de Thévenot, ביקר בארץ בשנת 1658), סְקַאלִיגֶר (J.J. Scaliger, בסוף המאה הט״ז), דֶלַה־וַולֶה (Pietro della Valle)· בקוטוביקוס (בסוף המאה הט״ז) אפשר לראות את החלוץ הראשון של הארכיאולוגיה הארצישראלית לפי מושגינו החדישים. לא בלבד שלא פסח על שום שריד עתיק שנזדמן לו בארץ, והיה רושם ובודק כל מה שיש לו מגע לחקר העתיקות, אלא שהכניס לתוך תצפיותיו הבודדות גם מידה גדולה של מחשבה בקורתית, ואף נסה להגיע לידי קביעה מדויקת פחות או יותר של הכרונולוגיה. הוא חקר את חורבות ירושלים, בדק את המצבות בנחל קדרון, את מצודת אנטוניה, את קברי המלכים, העתיק כתובות יוניות, וכו׳. סקאליגר ודלה-ולה גילו בשעתם למדע גם את השמרונים, העדות היחידה מימי קדם ששרדה בחיים בארץ-ישראל. האחרון סייר

על תרבותן העתיקה של שתי הארצות הללו, שהיו מכורותיה של הציביליזציה שלנו. בשנת 1798, בימי שהותו של נפוליאון במזרח, פתחו חוקרים צרפתים במחקר ארכיאולוגי בחורבות שבמצרים. החומר שנאסף אז כונס בספר מקיף בן כמה כרכים בשם "Description de l'Égypte" שיצא לאור ע״י האקדמיה הצרפתית בשנות 1803/13. שנים מועטות לאחר כך התחילו חקירותיהם וחפירותיהם של האנגלים במרכזי התרבות האשורית-בבלית, והיינו: בבבל, בנינוה, ובמקומות אחרים במסופוטמיה, וכן בפרס, בארמניה ובאסיה הקטנה.

ארץ ישראל עוד לא משכה אז את תשומת לבם המיוחדת של חוקרי עתיקות המזרח; ואשר לגיאוגראפים הרי היו ממשיכים גם להבא לראות בה רק חוליה אחת במסגרתה של עבודה מקפת יותר, והיינו: חקירתו וסיורו של כל המזרח הערבי. כה הונח היסוד לעבודת חקירה מדעית רחבת-היקף מסביב לארץ ישראל. באותו פרק זמן סיירו זִיטְצֶן (U. J. Seetzen, שהה בארץ בשנות 1805/6) ובּוּרְקְאהַרְדט (J. L. Burckhardt, שהה בארץ בשנות 1810/16) בארצות המזרח ותארו בפעם הראשונה באופן שיטתי את עבר הירדן המזרחי ואת חצי האי סיני. תשומת לב מיוחדת עורר הראשון על ידי תיאוריו את חורבות גרש, רבת עמון והחורן, העשירות בשרידי קדם. כמו-כן חקר ותאר זיטצן את סביבות ים המלח ומצא את מקומה של מצדה. בורקהארדט גלה את מקומה של סלע אדום (פטרה) וחקר בפעם הראשונה את כל החבל בין ים המלח ובין מפרץ אילת (הר שעיר והערבה) ואת חצי האי סיני.

בימים ההם היה ציוד יחידים או משלחות באמצעים גדולים

פרק חדש וחשוב בהתפתחותה של חקירת הארץ מיצגת קבוצת חוקרים באמצע המאה הי״ח. ועליה נמנים הבישוף פוקוק (Richard Pococke)· קַרסטֶן נִיבּוּהר (Carsten Niebuhr) והרוזן ווֹלְנֵי (1783/5,Comte de Volney) ; אלה התמסרו לחקירה גיאוגראפית של המזרח והכניסו לתוך תחומי התפיסה המדעית שטחים גדולים ופתחו שערים לארצות ולמרכזי תרבויות קדומים, שהיו סגורים בפני החוקר או אפילו סמויים מעינו לפני־כן. ואשר לפוקוק (ביקר בארץ ישראל בשנת 1738) ראוי עוד לציין, שהוא בדק בדיקה שיטתית את חורבות קיסרי, עתלית ועוד, והניח לנו בספריו לא רק תיאורים של קדמוניות הארץ, אלא גם תרשימים וציורים יפים של חורבות ומצבות. ניבוהר סייר את ארצות אסיה המערבית — ערב, סוריה, ארם־נהרים ופרס — בשנות 1761/7 והביא לאירופה תיאורים וציורים של חורבות רבות. לא יפלא, איפוא, שעבודת חקירה זו שימשה דחיפה לתגבורת התפתחותה והתעמקותה. תוצאות החקירה עוררו בשעתן תשומת לב רבה בחוגי חוקרי המזרח ושימשו קול קורא לעבודת חקירה נוספת.

המאה הי״ח היא תקופה של פריחה בתולדות המחקר הארכיאולוגי גם באירופה, שניזון אז מההתעוררות הכללית הגדולה להכיר את תרבויות יון ורומא העתיקות, התעוררות שהלכה וכבשה את לב החוגים ההומאניססיים. ביחוד השפיע אז גילוי הֶרקוּלַאנֶאוּם ופוֹמפֵּיִי במידה עצומה על הלך הרוחות בכיוון ההתענינות בחקר התרבויות הקדומות בכלל. — התפתחות הולכת וגוברת זו של הארכיאולוגיה קבלה בסוף המאה הי״ח מניעים חדשים ומכריעים על ידי התגליות שנעשו במצרים ובמסופוטמיה. לפתע פתאם נסך אור חדש

באותו פרק זמן, היינו באמצע המאה הי״ט, הלכה וגברה השאיפה לחקירה טופוגראפית-היסטורית של ארץ ישראל גם בין הנוצרים וגם בין היהודים. החל משנת 1845 התמסר טיטוס טוּבְּלֶר (Titus Tobler) לחקירת ירושלים וארץ יהודה. בין הספרים שנתפרסמו אז על ארץ ישראל ראוי לציין את ספרו של הרב יוסף שווארץ (בא לארץ בשנות 1832/3) ״תבואות הארץ״, שהציב יסוד לחקירת הארץ לאור המקורות היהודים בלשון העברית. גם החוקר הצרפתי וִיקטוֹר גֶרֶן (Victor Guérin) עשה עבודה חשובה במחקר הטופוגראפי-ההיסטורי. החל משנת 1852 עבר לאורך הארץ ולרחבה, חקר ובדק את החורבות שמצא בדרכו ואסף חומר על אודותן. את תוצאות חקירותיו תאר בשבעה כרכים המחולקים לשלש מחלקות ראשיות: גליל, שומרון ויהודה. הספרים האלה נדפסו בשנות 1868/80 ומהם נראה שגירין יצא בעקבות קודמיו ונתן את לבו בעיקר לשרידים גלויים לעין, ואשר לזהויים הרי הלך בדרך רובינסון; ואולם לשיטתו היתה חסרה אותה מידת הדיוק והביסוס המצויה בספריו של האחרון. גם הוא — כמו רובינסון, טובלר ואחרים — לא שם לב לתלים הרבים בארץ המחפים על שרידי ערים קדומות. לבסוף יצוין, כי גירין עסק לראשונה בבדיקת קברי החשמונאים במודעים, והוא גלה גם בתי כנסת אחדים בגליל.

בשנת 1865 נוסדה בלונדון חברה מדעית לחקירת הארץ בשם Palestine Exploration Fund (ר״ת PEF), שנטלה לעצמה את התפקיד לחקור את ארץ-ישראל מכל בחינה: ארכיאולוגית, טופוגראפית ופיסיקלית. בתכנית היסוד של הקרן נאמר „החברה נוסדה לשם חקירה מדויקת ושיטתית בארכיאולוגיה, בטופוגראפיה, בגיאולוגיה ובגיאוגראפיה

לשם חקירת המזרח תופעה שכיחה ונעשה כמעט לדבר שבאופנה. רבים עשו במאה הקודמת כדבר הזה, כגון בוקינגאם (J. S. Buckingham, 1816), די-ווֹגוּאֵי (Marquis de Vogüé, 1853-ו-1861), שהתמסר לחקירת הר הבית, די־לוּין (Duc de Luynes, 1864), שעורר לראשונה את תשומת לב החוקרים לכלי הצור הפריהיסטוריים באי״ ובסוריה, ואח׳. אבל — בדרך כלל — לא העלו בידם שיטות חקירה חדשות או תוצאות בעלות חשיבות מיוחדת.

שנת 1824 היא תקופה חדשה בחקירת ארץ ישראל. באותה שנה בא לארץ חוקר המקרא האמריקאי אֶדְוַארד רוֹבִּינסוֹן (Edward Robinson)· בלוית המיסיונר האנגלי עלי סְמִית (Eli Smith) מבירות, שהיה בקי גדול בעניני הארץ ותושביה. סייר רובינסון את כל ארץ ישראל, כמו-כן בקר במצרים ובסיני. הם נסעו ממקום למקום, הכינו תרשימים של המקומות שבהם בקרו, תארו את כל החורבות והשרידים שמצאו בדרכם ואספו ידיעות אצל התושבים הפלחים אודות המקומות העתיקים. בעיקר היתה דעתם נתונה לזהויים בטוחים של המקומות ההיסטוריים בהשואה עם השמות שנשתמרו בפי התושבים. רובינסון הוא, איפוא, מיסדו של המחקר הטופוגראפי-ההיסטורי של ארץ ישראל בדורותינו אנו, ועד היום מהוות הקירותיו יסוד מוצק לרוב הזהויים של המקומות הנזכרים בתנ״ך עם מקומות ישוב או חורבות, ששמותיהם נשתמרו רק בצורה משובשת בפי הפלחים. בשנת 1852 יצא רובינסון לסיור שני בארץ והשלים את עבודת-חקירתו רבת התוצאות. בשנות 1861/2 הופיעה גם מפת ארץ ישראל מתוקנת, מעשה ידי וַאן-דֶר-וֶלְדֶה, עבודה מדעית משובחה, עשויה בטעם רובינסון ובכיוונו.

אחריו כמעט כולם הם מתקופות מאוחרות, והקדומים שבהם הם מן התקופה ההליניסטית. רק בעקב כרונולוגיה מוטעית היה בשעתו מי שחשב שמצא שרידים מהתקופה המקראית. ואולם קביעה זו לא היתה יכולה לעמוד בפני המבחן הארכיאולוגי המדויק. על צד האמת נתגלו שרידים מתקופת התנ״ך רק בתנאים ובמקומות אחרים, כאשר יתברר להלן.

את מדידת עבר-הירדן המזרחי, שבה התחילו האנגלים (1881/2), המשיך משנת 1885 ואילך, באותו הכיוון ובאותה השיטה, גוטליב שומאכר (Gottlieb Schumacher) מטעם- Deutscher Palästina-Verein (ר״ת DPV), שנוסד על-ידי הגרמנים בשנת 1877. שתי החברות, האנגלית והגרמנית, התחילו לפרסם רבעונים מדעיים: הראשונה — Quarterly Statement of the PEF, החל משנת 1869, והשניה Zeitschrift des DPV, החל משנת 1877. שניהם יוצאים לאור עד היום הזה.

מסוף המאה הקודמת התקדמה החקירה הטופוגראפית-ההיסטורית של ארץ-ישראל במהירות עצומה. גרמו להתפתחות זו ביחוד שלשה מוסדות מדעיים שנוסדו בירושלים לשם חקירת הארץ, והם: בית-הספר לחקירת המקרא מיסודם של האבות הדומיניקאנים (כיום École biblique et archéologique française, נוסד בשנת 1890), בית הספר האמריקאי לחקירת המזרח (American School of Oriental Research, נוסד בשנת 1900) והמכון הגרמני-האיבנגלי לחקירת עתיקות הארץ הקדושה (-Evang. Institut für Alter tumswissenschaft des Heiligen Landes, נוסד בשנת 1902). כל אחד מן המוסדות הללו התחיל בפרסום כתבי-עת ובחפירות ובבדיקות ארכיאולוגיות. על-ידי כך נעשתה ירושלים

פיסיקלית, במדות ובמנהגים של הארץ הקדושה, לשם אילוסטראציה של המקרא". למעשה התחילה החברה בחקירת הגליל וארץ שומרון, חקירה שהוצאה לפועל על-ידי צ׳ארלס וִילסון (Charles Wilson, בשנות 1865/6). נערכה גם חקירת סיני והנגב על-ידי וילסון (1869) ופאלמר (1869/70). — אבל עבודתה העיקרית של הקרן היתה מדידת הארץ והכנת מפה פחות או יותר מדויקת. עבודה מרובה בענין זה עשו באי-כחה של PEF קוֹנְדֶר (Claude R. Conder) וקִיטשְנֶר (Horatio H. Kitchner) בשנות 1872/7. הם חקרו ומדדו את הארץ מערבה לירדן, רשמו את המקומות העתיקים, ציינו ותארו חורבות בתי-כנסת, כנסיות, קברים ואת כל השרידים הרומאים, הביזנטיים והצלבניים שמצאו מעל פני האדמה, קבעו זהויים חדשים וכו׳. את כל החומר העשיר הזה סיכמו בספרים אחדים שנתפרסמו בשם "Memoirs of the Survey of Western Palestine" בשנות 1881/84 והעלו על המפות (נתפרסמו בפעם הראשונה בשנת 1880), המשמשות עד היום יסוד לכל עבודה כרטוגראפית בארץ ישראל. — מבחינה ארכיאולוגית היתה עבודתם לקויה, כי לא הקדישו תשומת לב מספיקה למאות התלים הפזורים על פני כל הארץ, כלומר לגבנונים המלאכותיים שנתהוו על-ידי הצטברותם של עיי ערים עתיקות שמלפני התקופה הרומאית-הביזנטית, ואפילו מחורבות ישובים מאוחרים הסיחו לפעמים את דעתם. מאידך גיסא לא היו להם ידיעות ארכיאולוגיות מספיקות והיה חסר להם הבסיס לקביעת תאריכי השרידים, ועל כן מרובות טעויותיהם בקביעת הכרונולוגיה של הקדמוניות שנתנו לבם עליהן.

בכלל יש לציין, שהשרידים שנחקרו על-ידי רובינסון והבאים

הטופוגראפית-ההיסטורית, המיוסדת בעיקר על החקירה הארכיאולוגית, לידי האפשרות לקבוע מפות־ישוב היסטוריות, המתארות במדה מסוימת של ודאות את קורות ישובה של הארץ החל מתקופות פריהיסטוריות ועד ימינו.

מתוך הרשימה הארוכה של החוקרים שעסקו בעבודת מחקר זו וממשיכים לפתחה בימינו, יש להזכיר את שמותיהם של האבות הדומיניקאנים לַאגרַאנג׳ (Marie Joseph Lagrange), אַבֶּל (François Marie Abel), וֶנְסַאן (L. Hugues Vincent), את מנהלי המכון הגרמני — גוסטב דַלְמַן (Gustav Dalman), ואַלְבְּרֶכט אַלְט (Albrecht Alt), ואת מנהל בית-הספר האמריקאי לחקירת המזרח וִויליַאם פ. אולְבּרַיט (William Foxwell Albright). ביחוד הספיק דלמן לפרסם במשך יובל שנות של פעולה מדעית במקצוע חקירת ארץ־ישראל מספר רב של ספרים חשובים בכל הנוגע לטופוגראפיה ההיסטורית, הגיאוגראפיה, הפולקלור, וכו׳, כגון "Arbeit und Sitte in Palästina", "Jerusalem und sein Gelände", "Orte und Wege Jesu". — החוקרים הללו ותלמידיהם הקדישו ממיטב כשרונם וכוחם למחקר ארץ ישראל והעמידוהו על יסודות מדעיים מוצקים. פעולה ספרותית חשובה נהל בחצי היובל האחרון גם פ. תּוֹמְסֶן (Peter Thomsen). יצוין פה מאספו הביבליוגראפי "Palästina-Literatur" (עד כה יצאו לאור 4 כרכים, 1908/27), שבו מתפרסמת ביבליוגראפיה מלאה של הספרות החדשה על א״י.

כל בעיה לפרטיה, כל שאלה ושאלה לכל הסתעפויותיה, נחקרו ונמצו במונוגראפיות או במאמרים, הפזורים בעתונות

למרכז מחקר הארץ. ולא זו בלבד, אלא שהחוקרים שעבדו מאז ואילך במסגרת המוסדות האלה הצליחו להכניס שיטות ואמצעים חדישים לתוך עבודת מחקר זו ולסלול את הדרך להבנת המקורות הספרותיים לאור עובדות ותנאים הנחקרים בארץ. בתחילת פרק הזמן שאנו עומדים בו, והיינו בשנת 1894, הופיע העיבוד השיטתי הראשון של "הגיאוגראפיה ההיסטורית של הארץ הקדושה", פרי עטו של ג'ורג' אדם סְמִית (G. A. Smith); ספר זה זכה למהדורות רבות (המהדורה העשרים וחמש נדפסה בשנת 1931).

עמלם של חוקרי הארץ בדור האחרון נשא פרי מבחינות שונות: אור חדש נסך על בעיות רבות הכרוכות בזהויי מקומות היסטוריים, נתבררו שאלות הנוגעות לדרכים העתיקות ולאמצעי החיבור בכלל, וכן שאלות הנוגעות לתנאי החיים בארץ בתקופות קדומות ולקשריה עם הארצות הסמוכות. ואולם בראש ובראשונה התרחבו ידיעותינו בשטח "תולדות ההתישבות" („Siedlungsgeschichte") של ארץ־ישראל, למן הימים הקדומים ביותר, לכל תמורותיה ונפתוליה. כיסוד לחקירת הטופוגראפיה ההיסטורית החל לשמש במידה גוברת מחקר התלים המרובים בארץ. הוברר ראשית-כל שלא תמיד מזדהה לאמיתו הישוב הנוכחי או החורבה, הנקראים בשם הקדמון, בין בצורה ערבית ובין בצורה משובשת, עם המקום הקדום; שנית, אפשר לקבוע את זמני ישובו של כל מקום עתיק, תל או חורבה, במדה ידועה של ודאות כבר לאחר בדיקה שטחית של השרידים השונים, ובעיקר זו של שברי החרס הפזורים על פני השטח, שחקירתם התפתחה בזמן האחרון במידה עצומה ונעשתה לעמוד התווך של כל השיטה הארכיאולוגית החדישה בארץ. בשיטות אלו הגיעה החקירה

ומואב, שהיו לפני-כך מעין terra incognita מבחינה טופוגראפית-היסטורית וארכיאולוגית, לתוך מסגרת מחקר-הארץ, ולהרחיב בזה את תחומי מקצוענו.

בהקבלה לתהליך המחקר בין חכמי האומות התעוררו גם חכמי היהודים לעסוק במקצוע זה. הראשונים שנתנו דעתם על כך היו חוקרים אחדים באירופה המערבית, כגון א. נוֹיבַּאוּאֶר בספרו "La Géographie du Talmud" (יצא לאור בפריז בשנת 1868) וה. הִילְדֶסְהַיְמֶר, שבספרו "Beiträge zur Geographie Palästinas" (1886) נתן דוגמה יפה של חקירה טופוגראפית-היסטורית לאור המקורות התלמודיים. עבודה רבה עשה גם שמואל קרויס, שפרסם מספר ספרים הנוגעים לחקירת א״י היהודית וקדמוניותיה.

אך גדולה יותר זכותו של החכם ר׳ אברהם משה לונץ, הגואל הראשון שקם לחקירת ארץ ישראל בירושלים העברית. הוא פרש את רשת חקירתו על כל הנוגע לארץ ולתולדותיה, אולם עיקר עבודתו (וכן עבודת החוקרים העברים שלאחריו בכלל) הצטמצם בהעלתו ובעִבְּדו את החומר העשיר, הנוגע לארץ-ישראל, הסמון ושקוע במקורות העבריים, היינו: בתלמוד ובמדרשים, בספרות ימי הבינים, וביחוד בספרות הנוסעים היהודים. לונץ היה הראשון שהתחיל לפרסם בקביעות כתבי-עת בחקירת הארץ בשפה העברית. הוא כינס במאספים כתבי־יד עבריים הגנוזים בספריות, ליקט ועיבד באופן שיטתי את המקורות העבריים לחקירת הארץ ולדברי ימי הישוב. כך נוצרו על-ידו ובאו לעולם הקבצים וכתבי-העת: ״ירושלים״, ״לוח ארץ־ישראל״ ו״המעמר״, שבהם השתתפו בקביעות, מלבד לונץ, טובי החכמים העברים,

המדעית כמעט בכל לשונות אירופה. ברור, איפוא, כי הצורך בעיבוד שיטתי חדש של הגיאוגראפיה והטופוגראפיה ההיסטורית של ארץ־ישראל הולך וגדל ככל אשר ירבה החומר, וככל אשר יסתעף ויתרחב המקצוע. צעד ראשון בכיוון זה עשה האב אבל בספרו החדש "Géographie de la Palestine"; עד כה יצא לאור הכרך הראשון של מחקר זה (1934).

בד בבד עם חקירת הארץ התקדמה גם חקירת מחוזות־הספר שלה. החל מסוף המאה הקודמת התמסרו לעבודה זו חוקרים שונים, שביניהם תופס מקום בראש החוקר הצ׳כי א. מוּסיל (Alois Musil). הוא סייר בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה שלנו את מואב, את אדום, את חצי־האי סיני ואת מדבריות ערב וסוריה. במספר ספרים חשובים תאר את המקומות שבהם בקר, את החורבות והשרידים שבהם נתקל על דרכו ואת חיי הבדוים ומנהגיהם. את תוצאות חקירותיו סיכם בספרים אחדים; בהם החשוב ביותר הוא ספרו הגדול בן ארבעה כרכים "Arabia Petræa" (1907/8). בשנות 1897/8 עסקו החוקרים ר. בְּרִינוֹב (R. Brünnow) וא. דוֹמַשֶׁבְסְקִי (A. von Domaszewski) בחקירת החורבות שבאדום ובמואב והעלו חומר חשוב לא רק לידיעת התרבות הנבטית אלא גם לשאלת ה־limes, כלומר: שורת המבצרים הקטנים שהקימו הרומאים לשם הגנה על גבולותיה הדרומיים־מזרחיים של הקיסרות הרומאית. פרי עבודתם הכבירה הוא ספרם "Die Provincia Arabia" בן שלשה כרכים (1904/9), מחקר בעל היקף רב ותוכן עשיר. בחקירת החבלים הללו ממשיכים כיום חוקרים אחדים, כגון אולברייט, אלט, גליק, הורספילד, פרנק ואחרים. הם הצליחו להכניס את ארום

שפעל רבות במשך שנים במחלקת העתיקות של ממשלת ארץ-ישראל, א. ל. סוּקֶנִיק, נ. סְלוּשץ, מי שנהל חפירות מטעם החברה לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, וכמו כן בזמן האחרון מ. אבי-יונה ממחלקת העתיקות של ממשלת ארץ-ישראל, גב׳ י. קְרַאוּזֶה-מַרְקָה, מנהלת החפירות בעי, ואח׳. — מבין החוקרים הצעירים הקדישו אחדים את כחותיהם לחקירת ענף מיוחד במקצוע זה, כגון ע. צ. מלמד (״האונומאסטיקון של אבסביוס״), מ. נרקיס (״מטבעות היהודים״), מ. שְׁטֶקֶלִיס (״המחקר הפריהיסטורי בארץ-ישראל, ביבליוגראפיה״).

צעד חשוב עשתה האוניברסיטה העברית על-ידי יסוד קתידרה לידיעת הארץ, שבה מכהן פרופ׳ ש. קליין, מגדולי חוקרי הארץ בימינו, וכמו-כן מחלקה לארכיאולוגי הארצישראלית, בהנהלתו של א. ל. סוקניק, שהצליח להוציא אל הפועל חפירות חשובות, וקתידרה לאמנות ולארכיאולוגיה של המזרח הקרוב, שבה מכהן פרופ׳ ל. א. מאיר.

ג. החפירות הראשונות בארץ-ישראל

עד אמצע המאה הקודמת לא נעשתה בארץ-ישראל שום חפירה שיטתית בכוונה לחשוף את מצבות העבר הרחוק הטמונות במעבה האדמה. בתחום חקירת הארץ נכללו אז בעיקר העיבוד הגיאוגראפי וההיסטורי, ההסתכלות בצורות-החיים של התושבים הערביים, מנהגיהם, אמונותיהם ומסורותיהם, ובמדה שתשומת-לבם של אנשי-המדע היתה נתונה גם לשרידים הארכיאולוגיים, הרי נצטמצמה התענינותם זו בעיקר במצבות ובכתובות שהיו פזורות על פני האדמה גלויות לעיני הבריות. שום דבר לא נתגלה עד אז, שאפשר

שהתמסרו לעבודת חקירה זו, כגון הרב י. ז. הורוביץ, בעל האנציקלופדיה „ארץ־ישראל ושכנותיה", דוד יֶלין, א. ספיר, מחבר „הארץ", ש. רפאלי בעל „מטבעות היהודים" ואחרים.

מתוך חוג זה של חוקרי ארץ-ישראל צמחה ויצאה בשנים הראשונות שלאחר המלחמה העולמית „החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה", שקבלה על עצמה לרכז מסביבה את כל חוקרי הארץ העבריים ו„לעסוק בחקירת ארץ־ישראל לכל פרטיה ולהפיץ ידיעות על אודותיה" על-ידי חפירות ארכיאולוגיות וחקירות טופוגראפיות, על-ידי פרסומים והרצאות. החברה הצליחה, במשך חמש עשרה שנות קיומה, לקדם במידה ניכרת את מקצועות החקירה בהתאם לתפקיד שהטילה על עצמה. — מלבד החברה הזאת קיימת בירושלים גם חברה להיסטוריה ואתנוגראפיה, שאחד מתפקידיה העקריים הוא מחקר תולדות הישוב העברי בארץ-ישראל. — מבין אנשי המדע העברים הפעילים בארץ-ישראל קידמו בהרבה את מחקר הארץ בכל הנוגע להיסטוריה (ובעיקר תולדות הישוב היהודי), גיאוגראפיה, טופוגראפיה והמקצועות הקרובים להם: י. בן־צבי („שאר ישוב", „ספר השמרונים"), א. י. בְּרָוֶר („הארץ"), ח. בר-דרומא („הנגב"), ב. דִינַבּורג („תולדות ישראל"), י. פֶּרֶס („גיאוגראפיה של א״י"), א. צֶ׳ריקוֹבֶר („היהודים והיונים...", „א״י לאור הפפירוסים של זנון"), ש. קליין (ספרו האחרון: „תולדות הישוב היהודי בא״י), י. קלוזנר (בספרים שונים), מ. שְׁוַבֶּה, החוקרים הצעירים י. בְּרַסְלַבְסְקִי ח. וילנאי, המתמסרים לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה בעיקר על יסוד ההסתכלות והזיקה הישרה לארץ ולחיי תושביה, ואח׳. גם לארכיאולוגיה הארצישראלית קמו גואלים מתוך החוג הזה, בראש ובראשונה ש. יֵיבִין, ל. א. מאיר,

1849 התחיל רִיכַרד לֶפְּסִיוּס (Richard Lepsius) לכנס את כל התעודות והמצבות שנזדמנו לו בסיורו במצרים בספרו המקיף "Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien", ומאמצע המאה הקודמת התמסרו מַארְיֶט (A. Mariette) והבאים אחריו לחפירות וחקירות שיטתיות בארץ היאור. עוד לפני מאה שנים הכירו החוקרים בחשיבות הרבה שיש לתעודות המצריות לגבי חקירת המקרא ותולדות עם ישראל. הכרה זו התחזקה יותר ויותר במדה שהתעודות הלכו הלוך ורב; בעזרתן של אלה התחילו לברר בעיות בעלות חשיבות ממדרגה ראשונה, הכרוכות בחקירת התרבות העברית הקדומה, ובעזרתן מצאו פתרונים שונים לגמרי מאותם שהסיקו על יסוד ההשקפות שהיו מקובלות עד אז.

יחד עם מצרים העתיקה התחיל גם המרכז השני לתרבות האנושית הקדומה להתנער מתרדמת הדורות. לאט-לאט התנשאה ועלתה ועמדה לפני עיני החוקר תרבותה השמית של בבל ואשור. כבר חקירותיהם של ק. ג'. רִיץ' (Claudius James Rich) וג'. ס. בּוּקִינגַם (J. S. Buckingham) בחורבות בבל בראשית המאה הקודמת עוררו תשומת-לב רבה. בשנות 1842/4 פתח א. בּוֹטָה (E. Botta) את פרשת החפירות בחורבות נינוה ודור-שַׁרוּכֵּן (חֹורסַבַּד), ובשנות 1845/7 חפר א. ה. לֵיַיארד (A. H. Layard) בהצלחה רבה בנינוה, בכלח ומקומות אחרים במסופוטמיה. בעזרת התגליות של הֶנְרִי רוֹלִינסוֹן (Henri Rawlinson) בפרס, בשנים 1835/8 ו-1844/7 (כתובת בהסתון), נתאפשר פיענוח כתב-היתדות, ובזה הונח יסוד מוצק לחקירת תרבויות קדמת אסיה על ספרותן העשירה. גולת הכותרת לעבודת החפירות והחקירות בארצות הפרת והחדקל באמצע המאה הקודמת

היה לשייך אותו בבטחון גמור לאחת התקופות הקודמות לשלטון רומא בארץ. רק נסיון אחד נעשה בראשית המאה הקודמת לחטט במעבה הקרקע של עיר קדומה, היינו חפירתה של הליידי הסטר סְטֶנְהוֹפּ (Lady Hester Stanhope) באשקלון, בשנת 1815. אבל לעבודתה זו חסרה כל שיטה, והתגלית העיקרית — פסל רומי ענקי — נופץ בנוכחותה לרסיסים על-ידי הערבים, שחשבו כי זהב טמון בתוכו...

שני מאורעות רבי-ערך חוללו מהפכה בהלך רוחם ובשיטות עבודתם של חוקרי קדמוניות הארץ, היינו: מצד אחד חשיפת התרבות של המזרח הקדמון שפתחה לפני המדע דרכים חדשות להבנת התהליך ההיסטורי וגורמיו ולתאור חייהם התרבותיים של עמי-הקדם; מצד שני התפתחותה המהירה של חקירת המקרא למקצוע מדעי מיוחד, שתפקידו העיקרי הוא לבדוק ולבקר את כל החומר שנמסר לנו בתנ״ך לאור ההשקפה הפרגמטית־ההיסטורית בכלל ולאור התהליך ההיסטורי המיוחד של עם ישראל בפרט, בתור עם החי בתחומי הארץ ובתנאיה המיוחדים.

את הדרך להתפתחות הארכיאולוגיה במזרח הקדמון סללו החקירות במצרים, שתחילתן נעוצה בימי כבוש נפוליאון בשנת 1798. פענוח כתב-החרטומים בראשית המאה הקודמת על-ידי שַׁמְפּוֹלִיוֹן (Jean Fr. Champollion) איפשר למצוא את המפתח לגילוי תעלומות התרבות המצרית הקדומה ופתח לפני המדע אפקים חדשים. התעודות שנמצאו בשפע במצרים נעשו למקור לא אכזב לא רק לידיעת מצרים עצמה, תולדותיה ותרבותה בעבר, אלא האצילו מאורן גם על תולדות הארצות הסמוכות בכלל וארץ ישראל בפרט. החל משנת

התחלה לחפירות בארץ-ישראל עשה החוקר הצרפתי, המפורסם בשעתו, פֶלִיסְיֶן די-סוֹלְסִי (Félicien de Saulcy). כבר בשנת 1850 התמסר לבדיקת "קברי המלכים" (כלבא שבוע) בירושלים, הלא הם קברי מלכי בית חדייב (משפחת הליני המלכה, שנתגיירה במאה הראשונה לספירת הנוצרים). בבדיקה זו מצא די-סולסי שברי ארונות מתים עשויים בטעם ומקושטים יפה. אך הוא נתן להטעות את עצמו על-ידי המסורת העממית והניח, כי קברי המלכים פירושם קברי מלכי יהודה מבית דוד. הספקות שנתעוררו אז בחוגי החוקרים הניעו את די-סולסי לגשת לחפירות ארכיאולוגיות במקום. בשנת 1863 קבל רשיון מאת הממשלה התורכית והתחיל לפנות את מערת הקברים. מבחינה מדעית היתה חפירה זו לקויה, חסרה כל שיטה ודומה יותר לחפוש גנזי אוצרות מאשר לבדיקה מדעית. למעשה גילה אז די-סולסי מספר ארונות מתים נפלאים במלאכתם ועל אחד מהם, שנשתמר יפה, מצא כתובת בת שתי שורות: "צדן מלכתה" ו"צדה מלכתה". לפי השקפותינו היום אין זה אלא שמה המקורי של הליני המלכה, אבל מכיוון שלא ידע לקרא את הכתב הארמי מתקופת בית שני, שיער די-סולסי, כי הכונה היא לאשת צדקיהו מלך יהודה וכי הכתובת היא עברית קדומה... בזה ראה די-סולסי סעד וחיזוק להשערתו התמימה, שהיתה בנויה על פולקלור סתום. כל-כך משונים היו אז המושגים הארכיאולוגיים, וכל כך זעומה הידיעה באפיגראפיה השמית. את הסרקופגים העביר די-סולסי ללובר שבפריז, ושם הם נשמרים עד היום.

רושם כביר עשה אז על העולם התרבותי גילויה של אחת התעודות הנהדרות מתקופת מלכי ישראל. בשנת 1868 עבר

הוא גילויה של ספרית אשורבניפל בנינוה על-ידי הורמוזד רַסָּאם (Hormuzd Rassam).

בחציה השני של המאה שעברה נגלה עוד מרכז חשוב של התרבות הקדומה: ערב הדרומית. הודות לחקירותיהם של יוסף הלוי (1869), הַיְנְרִיךְ פון-מַלְצַן (Heinrich von Maltzan), אֶדוּאַרד גְלַאזֶר (Eduard Glaser) ואחרים בחורבות ערב הדרומית, שהעלו תעודות במספר רב, נסך אור בהיר על תרבות המעונים והשבאיים, ונתרבו ידיעותינו על לשונותיהם הקדומות של בני-שם, ועל חייהם הדתיים והכלכליים של תושבי ערב. גם צפון-ערב הוכנסה בהדרגה לתחום העבודה הארכיאולוגית במזרח.

באמצע המאה שעברה היו, איפוא, סוריה וארץ-ישראל מוקפות איזורים רחבים שהתנהלו בהם עבודות ארכיאולוגיות במרץ רב. לעומת זאת עוד בשנות הששים היו סוריה וארץ-ישראל גופן "ארץ תעלומות" במובן הארכיאולוגי. גם חפירותיו של אֶרְנֶסט רֶנַאן (Ernest Renan) בשנות 1860/61 במרכזי פיניקיה: בחורבות גבל, צור וצידון, לא העלו בעיקרן אלא שרידים מן התקופה ההליניסטית-הרומאית ורק דברים מועטים מאד מזמנים קדומים (בית מקדש פיניקי וקבריִם בעמרית; חומה קיקלופית בארוד). תעודה אחת חשובה מתקופת המקרא נתגלתה בימים ההם בפיניקיה, הלא היא הכתובת הפיניקית על קברו של אשמנעזר מלך צידונים, שנמצאה במקרה בשנת 1855 בחורבות צידון. תגלית זו עוררה את הממשלה הצרפתית לשלוח את רנאן בראש משלחת מדעית לפיניקיה.

בזה האחרון מצאה לה אז הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל אישיות בעלת כשרון ומרץ בלתי-שכיחים. רק הודות לו ניצלו מאבדון עתיקות חשובות שנתגלו במקרה. הוא גם עיבד ופרסם — בשיטה מצויינת לפי מושגי הימים ההם — חומר ארכיאולוגי מרובה ורב-גונים, שמצא לרגלי חקירותיו ובדיקותיו במקומות רבים בארץ, וביחוד בירושלים ובסביבותיה. קלרמון-גאנו התמסר גם לחקר הקדמוניות היהודיות מסוף הבית השני ומתקופות יותר מאוחרות. בדק את המצבות בבית-הקברות היהודי ביפו, עסק בחקירת מערות הקברים היהודיות בסביבת ירושלים והגלוסקמאות, שנמצאו בהן, חקר את שרידי בתי הכנסת, שנגלו בכפר כנה ובצפורי. והוא שגלה ופרסם את הכתובת היונית מימי הרודס המזהירה על איסור הכניסה לזרים לבית המקדש, שנמצאה בשטח הר הבית. קלרמון-גאנו העשיר גם את המחקר הטופוגראפי-ההיסטורי בזהויים יפים, והוא שגלה את מקומה של גזר בתל-ג׳זאר על-יד הכפר אבו-שושה, זהוי שנתאשר על-ידי גלוי הכתובת „תחום גזר" החקוקה על אחד הסלעים בתוך הכפר.

בשנת 1867 החלה הקרן הבריטית לחקירת ארץ-ישראל במפעלה הארכיאולוגי הראשון בארץ. אין הדבר מפליא, כי תשומת לב מנהלי הקרן הוסבה בראש ובראשונה לירושלים, ותקותם היתה גדולה, כי על-ידי חפירה ארכיאולוגית יופץ אור בהיר על כל השאלות הטופוגראפיות שנשארו סתומות גם לאחר חקירותיו השיטתיות של וילסון, שנעשו מטעם PEF, ביחוד השאלות הנוגעות למקום המקדש ולקו-המהלך של החומות העתיקות. הנהלת העבודה נמסרה לידי צ׳רלס ווֹרֶן (Charles Warren) ונמשכה עד שנת 1870. עיקר החפירה

הכומר האלזאסי פ. קליין בעבר הירדן ונתקל בדרכו במצבת אבן-בזלת שחורה, שגבהה מטר ורחבה 60 ס״מ בערך, ועליה כתובת ארוכה בכתב עברי קדמון. היא נמצאה גלויה לעין כל בקרבת חורבות העיר דיבון. התברר, שאת מצבת זכרון זו הקים מישע מלך מואב (ראה מלכים ב׳, א׳). ההתענינות הרבה שנתעוררה בחוגים רחבים לרגלי המציאה הזאת, וההתחרות הפרועה בין באי-כחן של ממשלות גרמניה, צרפת ואנגליה והמוסדות המדעיים שבירושלים, שנסו איש איש לרכוש את התעודה האפיגראפית הנפלאה הזו לעצמן, קבלה צורה של שערוריה צבורית והרגיזה כל כך את רוח הבדוים הפראים תושבי המקום, עד שכלו את חמתם במצבה ושברוה, ולא עוד אלא שניסו גם לנפצה לרסיסים מתוך שלבנוה באש ואחר כך יצקו עליה מים. אך הודות לחוקר הצרפתי שַׁרְל קְלֶרמון-גַּנוֹ (Charles Clermont-Ganneau) ניצלה המצבה מכליון גמור ומצאה מקום-מקלט בלובר. לאחר שצורפו השברים, ובעזרת העתק שנעשה לפני מעשה ההרס, היה סיפק בידי האפיגראפים לפענח את הכתובת ולפרסמה. חששות שנתעוררו בלב חוקרים שונים, שמא זיוף יש כאן, בטלו חיש מהר, וכיום נחשבת ״אבן מישע״ לאחת התעודות האפיגראפיות החשובות ביותר מתקופת מלכי ישראל ולמקור היסטורי בעל ערך רב שניצל מתהום נשית הדורות.

בקשר עם התגלית הזאת הופיעו בשוק ״עתיקות מואביות״ וכל מיני זיופים אחרים, שמהם עורר סנסציה מיוחדת כתב-יד של ספר דברים ״הכתוב בידי משה״ — מעשה ידיו של המומר שפירא, וזיוף זה הוצא למכירה בסכום אגדתי באנגליה. אבל מהות הזיופים הללו, שהציפו אז את בתי-הנכות, הוכחה מהר הודות לערנותו של קלרמון-גאנו.

על-דבר חציבת הנקבה — עוררה תשומת לב רבה. גילויה הגביר את התשוקה להמשיך בעבודת חפירה וגדלה התקוה, כי עתידות להתגלות עוד הרבה תעודות עבריות, העלולות להפיץ אור על מקורות המקרא ותולדות ארץ-ישראל.

שנה לאחרי גילויה של כתובת השלח נגש הֶרְמַן גּוּתֶה (HerrmannGuthe) מטעם החברה הגרמנית לחקירת ארץ-ישראל לחפירות בסביבות השלח ובחלקו הדרומי של ה״עופל״. הוא הצליח, אמנם, למצוא שרידים של חומות עתיקות ובנינים בגבעה הדרומית-מזרחית וגם לבדוק באופן שיטתי את ברכת השלח והנקבה, אבל לא עלה בידו לברר אלא שאלות אחרות הקשורות בטופוגראפיה של ירושלים העתיקה. גם בידי גותה לא היה עדיין המפתח לקביעת כרונולוגיה מבוססת פחות או יותר של השרידים הקדומים.

גם חפירות ובדיקות אחרות, שנעשו על-ידי חוקר ירושלים הידוע קוֹנְרַד שִׁיק (Conrad Schick) וכמו כן על-ידי ציפלין, מריל, מנדסלי ואחרים, במשך כל המחצית השניה של המאה הקודמת, לא הוכתרו בהצלחה מרובה מבחינה ארכיאולוגית, אם-כי הוסיפו פרטים שונים לידיעת הטופוגראפיה של העיר ותולדותיה. כדאי לציין, כי גם השאלה העיקרית על מקומה של ״עיר דוד״ עדיין לא מצאה אז את פתרונה ורוב החוקרים שיערו כי יש לחפשה על הגבעה המערבית של ירושלים.

את עבודתם של וורן וגותה מדרום להר הבית, וביחוד ב״עופל״, המשיכו פְרֶדֶרִיק ג׳וֹנס בְּלִיס (Frederick Jones Bliss) וא. ק. דִיקִי (A. C. Dickie) בשנות 1894/7.

נעשה בסביבות הר הבית ובגבעה הדרומית-מזרחית של העיר. נתגלו חלקי החומה שהקיפה את הר הבית מצד דרום-מזרח, קו-החומה המזרחית של הגבעה הדרומית-המזרחית ("העופל"), וה"צנור" הקדום המוביל מגבעה זו אל הגיחון (השוה שמ"ב ה׳, ח׳). גם מציאות קטנות מצא, שעשו בשעתן רושם, למשל ידיות של כדים מתקופת מלכי יהודה, הנושאות את הטביעה הממשלתית "למלך" בתוספת שם עיר.

אך לנצל את תוצאות חפירותיו בשביל המדע אפשר היה רק לאחר זמן רב, הודות לתרשימיו וציוריו המדויקים. וורן עצמו טעה טעויות גסות בקביעה הכרונולוגית של השרידים שנתגלו בחפירותיו. כך למשל יחס את אבני הגזית הגדולות של חומת הר הבית מימי הורדוס לתקופת שלמה המלך, כלי-חרס ערביים נחשבו בעיניו לעתיקים, ולא היתה לו שום נקודת אחיזה לקביעתן של התקופות שאליהן שייכות מציאותיו. גם שיטת עבודתו המיוסדת על חפירת נקרות מאונכות ומחילות אפקיות, היתה לקויה, ולפי מושגי זמננו אפילו נפסדת בהחלט. — עוד פחות מזה העלה וורן בחפירות-הנסיון שעשה בתל-אל-פול (גבעת שאול) ובתל-א-סלטאן (יריחו העתיקה), ואפילו טיבם של תלים אלו לא נתברר לו, ולא הכיר, כי טמונים בקרבם שרידי ערים שפרחו בזמן המקרא.

האכזבה שהתפשטה בחוגי המדע לאחרי שנתבדו התקוות הרבות, שתלו בחפירות PEF, לא האריכה ימים. בשנת 1880 נתגלתה במקרה כתובת עברית על-יד מוצא הנקבה, שקשרה את הגיחון עם ברכת השלח ושהיא — לפי עדות המקרא — מעשה ידי חזקיהו מלך יהודה (מלכים ב׳ כ׳, כ׳; דהי"ב ל"ב, ל׳). כתובת זו — הידועה בשם "כתובת השלח" והמספרת

הריה, נהרותיה, עריה וכפריה. ואשר לערים הגדולות, הרי צוינו אלו במפה הזאת בתרשימים יפים; וביחוד מתוארת בדיקנות רבה ירושלים, ונקל להבחין את חומותיה, את רחובותיה, ואת בניניה העקריים של העיר הקדושה. הבאורים הרשומים יונית ליד כל מקום ומקום מוסיפים גם הם חשיבות למפה נפלאה זו, שעל ידה מתקבל מושג שלם ומקיף על הארץ בתקופה הביזנטית.

מקרה מוצלח במקום אחר, שלא פללו לו, גרם לכך, כי גם פרק זמן קדום בקורות ארץ-ישראל קם לתחיה מנשית הדורות במחי-יד אחת. בשנת 1887 מצאו פלחים בתל-אל-עמארנה, אשר במצרים העליונה על שפתו המערבית של היאור, מאות לוחות כולם כתובים בכתב היתדות ובשפה האכדית. הלוחות הללו הגיעו לבתי-נכות ולידי אנשי־מדע באירופה, ועד מהרה נתברר, כי אלה הם מכתבים, אשר נשלחו לפרעה אמנחתפ השלישי (בקרוב 1415/1380 לסה״נ) ולבנו אמנחתפ הרביעי (בקרוב 1363/1380 לפסה״נ) מאת מלכי קדמת אסיה (בבל, אשור, חת, מיתני), ומאת מלכי כנען שהיו סרים למשמעתו של פרעה. הלוחות נתפרסמו בהוצאות שונות; הטובה שבהן היא הוצאת י. א. קנודטצון "Die El-Amarna Tafeln" (1907 ff.), המכילה לא פחות מ-358 תעודות; עליהן נוספו אחרי־כן עוד אי־אלו לוחות שדבר קיומן נודע בזמן מאוחר יותר, או כאלה שנתגלו בחפירות, שהוצאו לפועל בין בתל-אל-עמארנה, ובין במקומות אחדים בא״י. — מכתבי תל-אל-עמארנה נעשו למקור לא-אכזב לחקירת תולדות הארץ ערב כבושה על-ידי שבטי ישראל. בהם משתקפת בבהירות יתירה תרבותה של הארץ בזמן ההוא. ומהם אנו

אמנם עלה בידיהם לגלות את חורבות הכנסיה צפונה לברכת השלח, שנבנתה על-ידי המלכה אֲבדוקיה באמצע המאה הה׳ ושרידי חומות ורחובות דרומה לעיר, אבל בדרך כלל גם להם לא האירה ההצלחה את פניה, והעבודה נפסקה בתוצאות דלות.

מפעם לפעם נתברר ביתר שאת, כי ירושלים איננה מקום מתאים לחפירות באמצעים מוגבלים מבחינה מדעית ותכנית, דוגמת אותם שהיו קיימים בזמן ההוא. לאט-לאט חדרה אל הלבבות ההכרה, כי מתחילה יש להניח יסוד לחקירה ארכיאולוגית על-ידי חפירות במקומות קטנים יותר, שאינם עשירים כל-כך בתמורות היסטוריות ובמעשה הרס ובנין בלתי-פוסקים, וכי קודם-כל נחוצה שיטה חדשה ויסוד מוצק, שעליו אפשר יהיה לבסס את הכרונולוגיה של התגליות השונות.

ובה בשעה שהתקופות הקדומות היו עדיין לוטות באפלה מבחינה ארכיאולוגית, הרי התקדמה יותר ויותר חקירת התקופות המאוחרות, וביחוד חקירת הקדמוניות הנוצריות בארץ. מספר רב של בתי-כנסיה, קברים וכתובות יוניות ולטיניות נגלו במקרה או בעזרת בדיקות שטחיות, וסייעו לבירור תולדות הנצרות בארץ-ישראל בתקופה הביזנטית ובימי מסעי-הצלב. התגלית החשובה ביותר מבחינה זו, הרי היא בלי ספק רצפת הפסיפסים של כנסיה מן המאה הששית לסה״נ, שנמצאה במקרה בתוך הכנסיה האורתודוכסית במידבא אשר בעבר הירדן ונחקרה לראשונה בשנת 1896 על-ידי קְלֵאוֹפָּאס, ספרן הפטריארכיה האורתודוכסית בירושלים. רצפה זו מתארת את מפת הארץ הקדושה ושכנותיה, על

ישראל הקדומה, הלכו הלוך ורב, והחוקרים התחילו להרגיש ולהכיר יותר ויותר בקשר התרבותי, החמרי ו ורוחני, שהיה קיים בין שתי הארצות הללו בימי קדם. מכאן ואילך אפשר היה להשתמש בנסיון, שרכשו להם הארכיאולוגים בעבודותיהם במצרים, בכדי ליצור שיטה ארכיאולוגית משוכללת גם על אדמת ארץ-ישראל, ולהעמיד את החקירה במקצוע זה על יסודות מוצקים.

ד. החפירות המדעיות בשנות 1890 — 1908

שנת 1890 היא תחילת תקופה חדשה בתולדות הארכיאולוגיה של ארץ ישראל. עד השנה ההיא לא בוצעה בארץ אף חפירה שיטתית אחת העלולה לסייע לפתרון שאלה מן השאלות הרבות הכרוכות בתהליך ההתפתחות התרבותית הקדומה בארץ. כל העבודה הארכיאולוגית שנעשתה עד אז היתה טבועה בחותם הארעיות והמקריות, ובעיקר הדבר לא היתה אלא ניחוש וגישוש באפלה בלבד, מחוסרת בסיס מדעי ושיטת-עבודה מסוימת, הבנויה על יסודות מוצקים, בדוקים ומנוסים. ועל אחת כמה וכמה שלא נעשה שום נסיון רציני מכוון לבירור האופי המיוחד אשר ל ת ל, כלומר לאותה גבעה מלאכותית האוצרת בקרבה חורבות ישובים מלפני התקופה הרומאית־הביזנטית, ואשר התהוותה במשך הזמן על ידי הצטברות שכבות ישוב זו על גבי זו, עד שנחרב ונעזב הישוב האחרון והמקום כוסה ונטמן בערמות של שפן-עיים, חול ועפר.

עבודתו המדעית הראשונה של החוקר האנגלי פְלִינְדֶרְס פִּיטְרִי (W. M. Flinders Petrie) באחד התלים שבשפלה—

למדים להכיר מה היתה צורת חיי הארץ המדיניים, הכלכליים והדתיים בימים הרחוקים ההם. ולמותר להדגיש באיזו מידה סייעו תעודות אלה להחזיר שוב את החקירה ההיסטורית והארכיאולוגית של ארץ ישראל למרכז ההתענינות.

בסוף המאה הקודמת התרחבו תחומי העבודה הארכיאולוגית בארצות הסמוכות לארץ-ישראל. בשנות 1902-1882 ערכו פ. פון-לושאן, ר. קולדֶוויי ואח' מטעם הועד הגרמני לחקירת המזרח חפירות שיטתיות בזֶנְג'ירלִי, הלא היא שמאל העתיקה אשר בצפון סוריה, וגילו שם, מלבד שרידי מערכת ביצור העיר ובינינים שונים, גם כתובות ארמיות מהמאה הח' לפני ספה"נ, — תעודות רבות-ערך לחקר תקופת מלכי ישראל.

העבודה הארכיאולוגית המאומצת שהושקעה על־ידי ה. שְׁלִימַאן (H. Schliemann) ו. דֶרְפֶּלְד (W. Dörpfeld) בחשיפת שרידי טרויה באסיה הקטנה ומיקני בדרום יון, וכן החפירות הגרמניות באולימפיה והחפירות האנגליות בכרתה, הולידו שיטות מדעיות חדשות בארכיאולוגיה בכלל, ושכלול האמצעים התכניים בפרט, ואילו החפירות האמריקאיות בניפור ואותן של הצרפתים בלָגַש (עראק) ובשושן (פרס), של הגרמנים בבבל וכו', סללו להן דרכים חדשות להבנת התופעות התרבותיות במזרח הקדמון והקנו למדע נסיון רב בגישה המיוחדת לעבודת חפירה וחקירה בארצות המזרח.

בנידון זה נודעת מדה יתירה של חשיבות לחקירה הארכיאולוגית, שהתנהלה במרץ רב במצרים, החל מזמן כבוש הארץ על-ידי האנגלים בשנת 1883. התעודות, אשר נחשפו באדמת מצרים ואשר יש להן מגע לתולדות ארץ־

שהובאו לארץ מהארצות השכנות, ששיכותם לתקופה זו או אחרת כבר נקבעה.

לאחר בדיקה שיטתית של אֶם-לַאכְּס, מקום לכיש לפי ההשערה של אז, בא פטרי לכלל דעה שאין כאן אלא חורבה ביזנטית ושיש לחפש את מקומה של לכיש ההיסטורית באחד התלים שבקרבתה. למקום חפירה בחר לו, איפוא, את תל-אל-חֶסִי, שעשה עליו רושם עצום והעלה על דעתו את הרעיון, כי בו טמונים שרידי לכיש העתיקה, המבוקשת, כפי ששער כבר קונדר לפניו.

לאחר שהשיג את רשיון הממשלה התורכית, התחיל פטרי לחפור בתל מטעם PEF. העבודה נמשכה רק ששה שבועות (באביב 1890), אבל תוצאותיה היו רבות ערך ושמשו דוגמה מופתית לכל עבודה ארכיאולוגיות בארץ להבא. בבדיקת שיא התל החל, ופנה שכבה אחרי שכבה על פני שטח מצומצם מאד. הסתכלותו וטיפולו בכל מציאה ומציאה, וביחוד שאיפתו להבחין בדיקנות האפשרית בכלי חרס שלמים ובשברים שבכל שכבה ושכבה, איפשרו לו לקבוע תאריכים יחסיים לשכבות הנבדקות. את הקראמיקה שאנו נוהגים לשייך לתקופת הברונזה הקדומה (האלף הג׳) והתיכונה (המאות הכ׳-ט״ז לפני ספה״נ) ציין הוא בשם ״אֱמֹרִית״, ולזו שאנו מיחסים אותה לתקופות הברונזה המאוחרת (המאות הט״ז-י״ג) והברזל הקדומה (המאות הי״ג-י׳ לפני ספה״נ) קרא הוא בשם ״פיניקית״, ובזה כִּוֵן במידה ידועה לדיוק המדעי. פיטרי בא לכלל דעה, כי העיר נוסדה בראשית תקופת השלטון המצרי בארץ — לאחר גירוש החקסוסים — כלומר: כי הישוב התקיים למן 1600 לפני

מתוך תקוה לגלות את שרידי העיר לכיש — מהווה, איפוא, מפנה בארכיאולוגיה הארצישראלית. נסיון של עשר שנות

ציור א׳.
סיר פלינדרס פיטרי.

עבודה ארכיאולוגית, שרכש לו במצרים, הכשיר אותו לביצוע המפעל, וידיעותיו הרבות באמנות הַקַדָרוּת (קראמיקה) המצרית והיונית היו לו לעינים. ברי היה לו לפיטרי מלכתחילה, כי חפירה מדעית בארץ ישראל פרושה שימת לב מכוונת לשורת הסדר של שכבות הישוב ולחקירתן לפרטיהן ולפרטי פרטיהן, וכי בסיס לקביעת הכרונולוגיה של השכבות צריכה לשמש בראש ובראשונה ההבחנה בטיב הטיפוסים השונים של כלי החרס, ההולכים ומשתנים מתקופה לתקופה, ולפעמים אפילו מדור לדור, הן מפאת צורתם והן מפאת הקישוטים המיוחדים שעל גביהם; וביחוד כלי החרס

לתקופה זו. הבנין הוא כמעט מרובע (17+17 מטר בערך) ומכיל חצר פנימית, שמשלשת צדדיה בנויים חדרים, היינו: משני צדדים שני חדרים מרובעים ופרוזדורים המבדילים בין החצר לבינם ומהצד השלישי חדר נרחב וחדר קטן, ששמשו לצרכי דירה.—אולם המציאה החשובה ביותר שנתגלתה בשכבה זו הריהו מכתב כתוב בכתב היתדות מסוף המאה הי״ד ואשר בו נזכר זמרידא, הוא זמרידא, מושל לכיש בזמן ההוא, הידוע ממכתבי תל-אל-עמארנה.—כמו-כן העלתה החקירה בשכבות היהודיות תוצאות חשובות. אם כי בליס הזניח את שרידי הארדיכלות מהוסר ידיעה בבניה הקדומה. גם טיב המציאה העיקרית, שנחשפה ב״עיר״ החמישית בצפון התל—אורוות מימי שלמה הבנויות בסגנון האורוות שנתגלו לאחר שנים במגידו—לא הוברררה לו לבליס והוא טעה לחשוב, כי בנין צבורי או שוק לפניו; מהות הבנין הזה נתבררה לתירש בשנת 1908. וכן לא הכיר בליס בערכה של הכתובת הקצרה (בת שלש אותיות) ״ב ל ע״ שהיתה כתובה על חרס, הכתובת העברית הקדומה ביותר (המאות הי״ג-הי״ב לפני ספה״נ), שנגלתה בארץ לפני המלחמה העולמית. ואולם חקירת כלי החרס והמציאות הקטנות מתקופת בית ראשון בלבד חשיבותה כבר רבה למדי. ואם כי המושג הכללי שנתקבל על ידי חפירות אלה על טיבה של עיר יהודית קדומה היה עדין לקוי ומטושטש למדי, בכל זאת אפשר היה להוציא אי-אלו מסקנות בנוגע לאופיה של התרבות החמרית בזמן פריחתה של מלכות יהודה.— כחידה שאין לה פתרון נשארו אז השאלות הכרוכות בשתי השכבות התחתונות. נסיונותיהם של פיטרי ובליס לקבוע את זמנן לא הצליחו, ובאֲחָרָם את השכבה התחתונה ל-1600 לפני ספה״נ בערך טעו לא פחות מאשר ב-500 שנה.

ספה"נ בערך, ונפסק בתקופת בית שני. חשיבות מיוחדת נודעה גם לחשיפת שכבת הישוב מתקופת מלכי יהודה, שבה נמצאו שרידי בנין נרחב. כמו-כן טיפל בבדיקת מערכת ביצור העיר וחומותיה, אך הידיעות בארדיכלות הקדומה היו עדין מועטות מאד אז, ורק כעבור שנים רבות נעשתה חקירת הבניה ליסוד חשוב בארכיאולוגיה הארצישראלית. פטרי פרסם את תוצאות עבודתו, בלוית תרשימים וציורים, בספרו "Tell el-Hesi" שיצא לאור בשנת 1891.

את חפירותיו של פיטרי בתל-אל-חסי המשיך בשנות 1891–1893 תלמידו האמריקני פ. ג'. בְּלִיס. הוא חשף חלק הגון של התל והגיע עד הסלע, בדק וחקר כל שכבה לחוד, בצע— אמנם בלי דיקנות מיוחדת — את כל המדידות ורשם את המציאות העיקריות שמצא בשכבה בטרם יפנה אותה למען הגיע לשכבה שמתחתיה. בליס קבע בתל-אל-חסי שמונה שכבות-ישוב או — לפי לשונו הוא — שמונה "ערים", המייצגות — לפי דעתו — זמן של 1200 שנות ישוב בלתי פוסק, היינו מ-1600 עד 400 לפני ספה"נ בערך. — מציאות מצריות רבות (חותמות-חפושית, קמיעות וכו') וכתובות בלשונות שונות איפשרו לו לבליס לקבוע בקרוב את הכרונולוגיה של שש השכבות העליונות. ביחוד היו השכבות ה"פיניקיות" (ה"עיר" השלישית וה"עיר" הרביעית), כלומר השכבות שיש ליחסן לתקופת שלטון המצרים בארץ במאות הט"ז-י"ג לפני ספה"נ, עשירות בחפצים שמוצאם ממצרים, המשמשים עד היום בסיס חשוב לקביעת הכרונולוגיה; כמו-כן היו שכבות אלה עשירות בכלי חרס בעלי טפוס אופיני לגבי קפריסין וארצות הים האיגיאי במחצית השניה של האלף השני לפני ספה"נ. בצפון מזרח התל נגלו גם שרידי בנין, השייך

הצלבנים Blanche Garde. כיום ברור לנו כמעט בוודאות, שתל-א-צאפי הנהו מקומה של לבנה, אחת מערי המלוכה הכנעניות שלפני הכבוש ואחד המבצרים החשובים במלכות יהודה בימי הבית הראשון *).

לתוצאות ממשיות יותר זכו חפירותיהם של בליס ומקאליסטר בתל-זַכַּרִיָּה, המתנשא מעל פני עמק האלה. הלא היא עזקה העתיקה, גם היא עיר כנענית קדומה, ובימי מלכי יהודה מבצר חשוב, אשר שמר על דרך חבור ראשית, המובילה מן השפלה לתוך הרי יהודה **). בתגלו שרידים מן התקופות ההיסטוריות הקדומות ביותר ועד התקופה הרומאית. תשומת-לב מיוחדת עוררו חורבות מצודה קטנה בצורת מלבן, ולה מגדלים מרובעים בפנותיה ובאמצעית הקירות, מימי המלוכה בישראל, הדומה לפי סגנון בניתה למצודת שאול, שנמצאה לאחר מספר שנים בגבעה, ולמצודת קדש ברנע (ראה להלן).

בתל-א-גְ׳דֵיְדה, ארבעה קים צפונה לבית-גוברין, נחשפו שרידי חומות העיר ההליניסטית (המאה הא׳ לפני ספה״נ) ונמצאו ארבעת שעריה; כמו כן נחקרו בניני העיר מתקופה זו. גם המקום הזה היה נושב למן הימים שקדמו לכבוש הארץ ועד התקופה הרומאית. המציאות העקריות שנתגלו בו שייכות לתקופת מלכי יהודה ולתקופה ההליניסטית המאוחרת.

---

*) יהושע י׳, כ״ט; ישעיה ל״ז, ח׳ וכו׳.

**) יהושע י׳, י׳; ירמיה ל״ד, ז׳; דהי״ב י״א, ט׳.

את תוצאות החפירות בתל-אל-חסי סכם בליס בספרו "A Mound of Many Cities", שנדפס במהדורה הראשונה בשנת 1894.

הצלחת החפירות בתל-אל-חסי הניעה את PEF לגשת למפעלים ארכיאולוגיים נוספים בדרום ארץ-ישראל. בשנות 1898—1900 סדרו בליס ועוזרו החוקר האירי סטיוארט מַקָאלִיסְטֶר (R.A.S. Macalister) חפירות בארבעה תלים בשיפועי הרי יהודה לצד השפלה: בתל-א-צאפי, תל-זכריה, תל-סנדחנה ותל-א-ג׳דידה.

במכשולים קשים נתקלו החופרים בתל-א-צַאפִי, שבו שערו אז את מקומה של העיר הפלשתית גת, הואיל ועל פני התל היה קיים ישוב ערבי קטן ו״מקאם״ (מקום קדוש למושלמים) ומסביבו בית קברות מושלמי. נשארו, איפוא, מקומות בודדים בתל, שבהם אפשר היה לערוך בדיקות ארכיאולוגיות. בליס ומקאליסטר העלו, כי המקום היה נושב כבר זמן רב לפני הכבוש הישראלי, כפי שהוכח על-ידי שפע כלי חרס קדומים, חותמות-חפושית, ומציאות אחרות מימי שלטון המצרים בארץ. נתגלו גם חפצים רבים מתקופת מלכי יהודה, כגון ידיות כדים הנושאות את הטביעה הממשלתית ״למלך״ ושם עיר, וכמו־כן שרידי חומות העיר מימי שיבת ציון ומציאות מהתקופה ההיליניסטית, כגון פסלים קטנים ממוצא יוני השייכים למאות הה׳ והד׳ לפני ספה״נ, וכו׳. חקירת שרידי הבניה הוזנחה גם כאן. כדאי לציין שבאחד הבנינים חשבו החופרים את העמודים לשורת מצבות הנצבות בתוך תחומיו של מקום קדוש. אבל דעה זו נתבדתה לאחר שנים. על פני התל מלמעלה נחקרו גם שרידי מבצר

החצובה בסלע, שאליה יורדים במדרגות וחדר מלבן בעל שלש אצטבאות לאורך קירותיו, שאליו נפתח פתח מהחצר; בתוך האצטבאות היו מקעקעים שקעים ששמשו ארונות למתים. קירות

ציור ב׳. תבנית העיר מרשה בתקופה ההליניסטית.

המערות מבפנים היו מצויירים בצבעים ובצד הציורים כתובות יוניות. את המת היו נוהגים לצייד בחפצי־לוי שונים: כלי ברונזה, זכוכית וחרס, קמיעות ופסלים, מכל הדרוש לאדם בימי חלדו. נחקרו גם מערות־קברים רבות ובהן חדרים בעלי־כוכים.

כיום משערים, כי זהו מקומה של מוֹרֶשֶׁת גַּת, עיר מולדתו של מיכה המורשתי *).

בשלשת התלים נתגלו ידיות הנושאות טביעות ממשלתיות מימי מלכי יהודה, המכילות את המלה "למלך" בתוספת שם אחת הערים: חברון, שוכה, זיף וממשת. הרבה חרסים מתקופת הבית הראשון ועליהם כתובות קצרות בעברית (וביחוד שמות פרטיים), וכן משקלות שנהרתו עליהם מספרים או שם המשקל "נצף" (כ-10 גרם).

במדה גדושה האירה להם לחופרים את פניה ההצלחה במקום הרביעי, היינו בתל־סַנְדַחַנָּה, סמוך לבית-גוברין. כאן גלו בליס ומקאליסטר, על פני השכבה היהודית מתקופת מלכי-יהודה, שרידי עיר חשובה — אם-כי לא גדולה ביותר (שטחה בקרוב 2.5 הקטרים) — מתקופת התלמיים והסליוקים בארץ, כלומר: מהמאות השלישית והשניה לפני ספה"נ; עיר שלמה על חומתה העבה (2-3 מ') וארבעת מגדליה העצומים בפינותיה ומגדלים קטנים מהם לארכה, ועל שווקיה, רחובותיה וסמטאותיה, ועל בתיה הצבוריים והפרטיים הבנויים אבני-גיר ועומדים צפופים זה בצד זה. במקום אחד נמצאו ליד פסלי עופרת קטנים גם 51 לוחות קטנים עשויים אבן-גיר ועליהם כתובות ביונית עממית, המושפעת מעברית ומארמית, שתוכנן קללות המכוונות כלפי השונאים ובקשות אל האלים לעשות שפטים באויבים. — מחוץ לחומות העיר נחקרו מערות-קברים רבות מן התקופה התלמאית והסליוקית. הטפוס השכיח — מלבד קבר-פיר — הוא: קבר הכולל חצר קטנה

---

*) ירמיה, כ"ו, י"ח; מיכה א', א', י"ד.

העיר המשיכה את קיומה עד התקופה הרומית ונהרסה ע״י הפרתים בשנת 40 לפני ספה״נ.

בשנת 1902 נגשה PEF לחפירות ארכיאולוגיות בקנה-מדה גדול בתל גֶ׳זֶאר, מקומה של גֶזֶר העתיקה.

העיר גזר היתה בנויה על צומת דרכים ראשיות, המובילות מחוף הים התיכון לפנים הארץ. באלף השני לפני ספה״נ היתה אחת מערי המלוכה החשובות. היא נזכרת תכופות בתעודות המצריות, במכתבי תל־אל־עמארנה ובמקורות האשוריים. מן המקרא אנו למדים, שגזר היתה עיר כנענית עד ימי שלמה, והוא שקבל אותה במתנה ממלך מצרים ויבצרה *). תגלת פלאסר הג׳ כבש את העיר מידי מלכי ישראל (732 לפני ספה״נ) ובסוף תקופת הבית הראשון היתה בה מושבה אשורית. חשיבות נודעה לה גם בתקופה הפרסית, ובמלחמת החשמונאים שמשה מבצר חשוב. ירידתה בתקופה הרומאית גרמה לכך, שהמקום לא בלבד שנעזב ונחרב, אלא נשכח במשך הזמן כלה מלב האנשים. רק בשנת 1878 הצליח קלרמון־גאנו לזהות את תל־ג׳זאר עם גזר ההיסטורית.

מקאליסטר חפר בגזר במשך חמש עונות, בשנות 1902/5 ובשנות 1907/9. כדאי לציין, שמקליסטר היה החוקר היחידי במקום בזמן החפירות: הוא נתן את ההוראות לעבודה והשגיח על הוצאתה לפועל, ערך את התכניות, צייר וצלם, נהל את היומן, ולבסוף עיבד לבדו את כל החומר המרובה שנתגלה ופרסם אותו בספר בן שלשה כרכים עבים, בשם "The Excavation of Gezer" שיצא לאור בשנת 1912. גם בעכובים אוביקטיביים גדולים נתקל מקאליסטר בדרך

---

*) יהושע י׳, ל״ג; שופטים א׳, כ״ט; מל״א ט׳, ט״ז־י״ז.

גם במקרה זה היו הקירות, וביחוד השטחים שמעל לכוכים, מצוירים בציורים נפלאים, וכתובות יוניות המודיעות מקצת פרטים על אישיותו של הנפטר או מליצות נאות, הכל לפי המנהג המקובל בזמנו. במערה אחת נמצא מספר רב של חפצים קטנים מהתקופה ההליניסטית; מהם עורר תשומת לב מיוחדת פסל עשתורת, מעוטרת זר המשובץ שבעה כוכבים, — מלאכת אמנות נפלאה.

זמן קצר לאחר חפירותיהם של בליס ומקאליסטר נגשו ג׳והן פֶּטֶרְס (J. P. Peters) והֶרְמַן תִּירְשׁ (Hermann Thiersch) לחקירת מערות־הקברים שבקרבת תל־סנדחנה, ובעיקר הפריסקאות שעל קירותיהן, כגון דמויות חיות שונות, תיאור יפה של ציד, או חגיגת אבל. החשובה בהן היא מערת־קברותיה המפוארת של משפחת סוחרים מנכבדי המושבה הצידונית, שחיתה במקום במאות הג׳-הב׳ לפני ספה״נ וסגלה לעצמה את התרבות היונית, את לשונה ואת השכלתה. אחת הכתובות היוניות מודיעה לנו גם פרטים מענינים על ראש המשפחה, וזו לשונה: ״אפולופאנס (Apollophanes) בן ססמי, שלט שלשים ושלש שנים על הצידונים ב־Μαρισῃ, ונחשב היה ל(איש) האציל ביותר ומרבה לדרוש טוב (לעמו) מכל בני דורו; הוא נפטר לאחר שבעים וארבע שנות חיים״. כה נודע לנו גם שם העיר, שחורבותיה נחשפו בתל סנדחנה: Marise או Marissa, הנזכרת פעמים רבות בתנ״ך בשם מָרֵאשָׁה או מָרֵשָׁה, אחת הערים החשובות בימי הבית הראשון*), שמלאה תפקיד ידוע גם בתקופת שלטון הדיאדוכים ונכבשה על-ידי יוחנן הורקנוס.

---

*) יהושע ט״ו, מ״ד; מיכה א׳, ט״ו; דהי״ב י״א, ח׳, וכו׳.

לסלע-היסוד הטבעי. אבל מפני הלקויים שבשיטת החריצים ולרגל העדר ארדיכל מנוסה במקום העבודה, וכן מחמת השגחה בלתי-מספיקה על עבודת החפירה גופה, לא הצליח לברר את אופים של שרידי הבניה והביצור ולמצוא דרך בתוך התוהו ובוהו של קטעי-חומות ויסודות-בנינים שמצא. ומאידך גיסא לא עלה בידו להוציא מסקנות נכונות מתוך החומר הארכיאולוגי המרובה, מסקנות שסיפוק בידן לתת לנו מושג ברור ומדויק על תהליך התפתחות העיר ותולדותיה. כיום אנו יודעים, שהעיר נוסדה בזמן קדום מאד והיתה מיושבת במשך כל האלף השלישי לפסה״נ. במחצית הראשונה של האלף השני הוקפה חומה עבה (כ־12 מטר) ובה שער גדול מדרום, שהוגן על-ידי מגדל (ראה ציור ד׳).

ציור ד׳.
שער העיר גזר במחצית הראשונה של האלף השני לפני ספה״נ.

בזמן שלטון המצרים בארץ (במאות הט״ז-הי״ג) חלה פריחתה הגדולה, ואז היתה העיר מבוצרת חומה חזקה (עביה 4 מטרים). בימי שלמה תוקנו חומות העיר הכנענית וחוזקו על-ידי מגדלים מרובעים ברווחים שווים הבנויים אבני גזית. שרידים רבים שייכים לסוף האלף השני, לראשית מלכות בית־דוד, וכן גדול מספר השרידים מתקופת שיבת-ציון ומהתקופה ההליניסטית.

עיקר ערכן של חפירות גזר הוא במציאות ובתגליות בודדות שהעלה מקאליסטר ממעמקים. אחת התגליות החשובות

עבודתו זו: דוקא במקום החשוב ביותר שעל-פני התל, שבו נמצאת לפי ההשערה מצודת העיר, מצא "מקאם" וסביבו בית-קברות מושלמי. שיטת עבודתו היתה שיטת החריצים (trenches) המקובלת בימים ההם. הוא חפר

ציור ג'. תגלת-פלאסר הג' כובש את גזר.

מספר חריצים, שכל אחד מהם הגיע בכדי 12 מטרים לרוחב, ורק במקומות מענינים במיוחד פונו שטחים ניכרים, וכה נחקרה כמחצית התל.

מקאליסטר השתדל לבדוק ולציין במידה האפשרית את כל השכבות אשר בגזר, ולמטרה זו העמיק את חפירתו עד

מן הנמנע, כי אלה הם סמלים דתיים, היינו מצבות שהקימו תושבי גזר לאלהיהם. סמוך למקום המצבות נמצא בית קברות של תינוקות הקבורים בכדים.

פתח נוסף להכרת צורות החיים והמנהגים בגזר פותחות לנו מערות הקברים שנתגלו שם במספר רב. הוברר, כי הצורה הקדומה ביותר של הקבר באלף השלישי היא מערה טבעית, ששמשה מעון לבני-אדם בתקופה קדומה, והורחבה אחר-כך על-ידי חציבת חדרים נוספים בסלע, וכך שמשו המערות מקומות קבורה למשפחות שלמות. מערת קברים טפוסית למחצית הראשונה של האלף השני היא קבר-פיר ("Schachtgrab"). פיר מאונך חצוב בסלע היה מוביל לפתח המערה, שבקירותיה היו חצובים בכיוון אחד חדרים מרובעים או עגולים (ציור ה׳). את המתים על חפצי הציוד

ציור ה׳.
קבר־פיר בגזר מתקופת החקסוסים.

שנתנו להם, היו מניחים על-גבי הרצפה. במחצית השניה של האלף השני התחילו להנהיג חציבת בור באמצע החדר מול הכניסה ועל האצטבאות שנוצרו משלשת הצדדים על-ידי מלאכת חציבה זו, היו משכיבים את המתים. טיפוס זה התקיים בארץ עד לזמנים מאוחרים. — הקברים הקדומים האלה סייעו לא מעט גם לקביעת שורת הסדר הכרונולוגית בין השכבות לבין עצמן. מבחינה זו חשובות מאוד מערות קבריהם של שליטי גזר, שנתגלו מתחת למצודת העיר.

הללו היא הנקבה החצובה בסלע, שארכה מגיע ל-50 מטר. אליה היו יורדים במדרגות בתוך תחום העיר, על-יד השער הדרומי, ומגיעים אל המעין הנובע במעמקי האדמה. עיבוד הקירות מוכיח, כי החציבה נעשתה בכלי-צור ולא בכלי מתכת. יש מקום להניח, כי את הנקבה הזאת חצבו תושבי גזר בראשית האלף השני לפני ספה"נ, לשם שימוש בזמן שהעיר היתה נתונה במצור ואי-אפשר היה לצאת ממנה לשאוב מים מן המעין הנמצא מחוץ לחומות.

ערך רב יש גם לגלוי "המקום הקדוש" סמוך לחומה בצפון העיר. במקום זה נמצאו עשר מצבות מעל למערת קברים מן האלף השלישי לפני ספה"נ. רק שבע מהן עמדו נצבות במקומן, לבלי נזק, אחת נפלה ושתים נשברו; אבל אין ספק בדבר, כי מתחילה היה מספרן גדול הרבה, וכי כולן היו עומדות בשורה ובכיוון אחד, היינו מצפון לדרום. אין הן מהוות טיפוס אחיד לא מבחינת צורתן ולא מבחינת זמן הצבתן. גובה המצבות עולה ל-1,50 עד 2 מטרים; מלאכת סתותן גסה, ראשיהן סגלגלים והן הולכות ועבות בחלקן התחתון. שורת מצבות זו מזכירה את שתי שורות-המצבות ("Stelenreihen"), שנגלו בחורבות העיר אשור. כדאי לציין כי על עשרים ושמונה מצבות שבאשור רשומים שמות מלכי-אשור מן המאה הט"ז עד המאה הז', מצבה למלך, ועל מאה מצבות בערך חרותים שמות פקידים גבוהים, מצבה לפקיד. נמצא כי המצבות באשור עומדות במקום פסלים, סמלים הם לפסלי מלכים או פקידים. בהקבלה לזה יש סוברים, כי גם המצבות בגזר לא שמשו מתחלתן אלא פסלים סמליים למלכי העיר ונכבדיה באלף השני לפני ספה"נ, שהועמדו במקום ההוא בזמנים שונים. אמנם, אין הדבר

וחפצים רבים שנמצאו בחפירות, בעיקר חותמות-חפושית, וכלי אלבסטרון, אבל גם תכשיטים ופסלים. ניכר היה בהם שהם תוצרת מצרית שהובאה לארץ. ומאידך גיסא נתברר, כי החל מאמצע האלף השני הוכנסו לארץ ישראל כמויות הגונות של כלי חרס
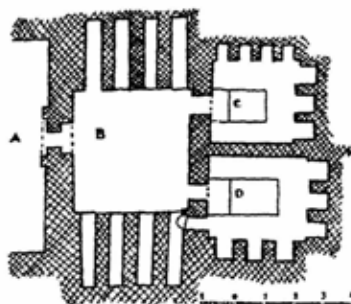
ציור ז'.
מערת־קברים מסוף ימי הבית השני בגזר. היא כוללת חצר (A), חדר־כוכים ראשי (B), המיועד לשלדים ושני חדרים צדדים (C ו־D), המיועדים לגלוסקמאות.

מקפריסין ומאיי הים האיגיאי. וכי גם בארץ גופה התחילו היוצרים לסגל לעצמם את הסגנונים הקיפרי והאיגיאי.

ואשר לתרבות הארץ במאתים השנים האחרונות לאלף השני ובמחצית הראשונה של האלף הראשון לפני ספה״נ הלך מקאליסטר שולל, ולא בלבד שטעה והטעה אחרים בַּיַחסו לפלשתים או להשפעה פלשתית ערכי תרבות, שאין להם לפלשתים כל זיקה להם. ובשייכו את שרידי התקופות הקדומות לזמנים מאוחרים (את השרידים מתקופת מלכי ישראל יחס לתקופת שיבת-ציון, בעוד אשר שרידי ימי שיבת-ציון הפכו אצלו לתוצרת התקופה ההליניסטית), אלא שגרם גם לסלופים בהבנת תהליך התפתחותה של התרבות העברית מאז הופעתה בארץ ועד התקופה החשמונאית. גורם חשוב להשקפה מוטעית זו היתה, בלי ספק, העובדה שלגזור לא נודעה חשיבות

את שייכותם של הקברים המפוארים הללו למאות הי״ח-הי״ז לפני ספה״נ קבע כעבור שנים רבות האב וינסאן בעזרת חותמות-חפושית וכלי-חרס ואלבסטרון שנמצאו בהם.

בגזר נתגלו גם מערות קברים רבות מתקופת שיבת-ציון, שמקאליסטר יחסן בטעות לפלשתים. בתקופה זו מופיע בצד הטיפוסים הישנים של הקברים גם טיפוס חדש בצורת בור-מלבן, החצוב בסלע או חפור באדמה, שמסביב לו מלמעלה בנוי קיר של אבנים; קבר זה נתכסה לוחות-אבנים מרובעים (ראה ציור ו׳).— רב היה מספר מערות-הכוכים, מתקופות החשמונאים ומסוף ימי הבית השני, שנחשפו בגזר (ראה ציור ז׳). בכוכים רבים נשתמרו גם הגלוסקמאות שעל דפניהן מבחוץ נמצאים ציורים אופיניים ושמות האנשים, שעצמותיהם נלקטו בגלוסקמאות.

ציור ו׳.
קבר מתקופת
שיבת-ציון.

החפירות בגזר נסכו אור בהיר הן על אופי חייהם, תרבותם, פולחנם ומנהגי קבורתם של תושבי הארץ לפני הכיבוש הישראלי, והן על הקשרים האמיצים שהיו קיימים בין תרבות הארץ ובין תרבויות מצרים וארצות הים התיכון. כל אותה רקמת החיים מן הימים הרחוקים הללו עולה ונצבת חיה לעינינו למראה אוצרות עצומים אלה של כלי חחרס והאלבסטרון, החותמות, התכשיטים, הפסלים וכו׳ שנמצאו בתוך מערות הקברים בגזר, תקופה תקופה וצורתה, תקופה תקופה ורקעה המדיני, התרבותי והכלכלי. ביחוד הובלטה השפעת מצרים על הארץ במשך כל האלף השני לפני ספה״נ.

אכדיות שנכתבו בכתב היתדות: שתים אשוריות ואחת מתקופת מלכות בבל החדשה.

כל המפעלים הארכיאולוגיים של PEF בסוף המאה הקודמת ובראשית המאה הנוכחית נתרכזו בדרום הארץ. בחפירות בצפון ארץ-ישראל החלו שתי משלחות גרמניות: אחת בתענך והשניה במגידו.

בשנת 1902 נגש אֶרְנסט זֶלִין (Ernst Sellin), ששימש אז בקתדרה למחקר התנ״ך בוינה, לחפירות שיטתיות בתל-תַּעְנָךְ. בשלש עונות, בשנות 1902/4, בדק זלין את החלקים החשובים ביותר של התל והצליח לגלות שרידים בעלי-ערך רב.

המקום שומר עדין על שמה של תַּעֲנָךְ העתיקה, שהיתה בזמן המקרא אחת הערים החשובות בדרום עמק יזרעאל לרגלי הרי שומרון. היא נזכרת בתעודות המצריות ובמכתבי תל־אל־עמארנה, ובמקרא מופיע שמה תכופות בין ערי המלוכה הכנעניות שלא כבשון בני ישראל עד סוף תקופת השופטים: ״בתענך על מי מגדו״ נלחמו בני ישראל עם הכנענים בימי דבורה. בימי שלמה היו תענך, מגידו ובית־שאן יחידה ארמיניסטרטיבית במלכות ישראל ויהודה ומאז נשארה העיר בידי בני ישראל עד כיבוש צפון הארץ על ידי תגלת־פלאסר בשנת 732 לפני ספה״נ *).

בין הבנינים שגלה זלין בתענך מענין ביחוד בית מאמצע האלף השני לפני ספה״נ, שנשתמר במצב יפה בחלקו המערבי של התל (בלשונו של זלין: Westburg, כלומר ״הבירה

---

*) יהושע י״ב, כ״א; שופטים א׳, כ״ז; ה׳, י״ט; מל״א ד׳, י״ב.

בתקופת מלכויות ישראל ויהודה, אחרי מסע שישק, ומעטות בה המציאות מהמאות הט׳—הח׳ לפני ספה״נ. השקפתו של מקאליסטר על הרמה הנמוכה של תרבות ישראל המקורית בימי הבית הראשון הכתה שרשים בלבות חוקרים רבים, והשפיעה במדה ניכרת על מחקר המקרא וההיסטוריוגראפיה העברית כימי דור שלם. רק בזמן האחרון הולך ומתברר יותר ויותר, כי אין השקפה זו יכולה לעמוד בפני מבחן מדעי מדויק.

גולת הכותרת של תגליות גזר מהוות, בלי ספק, התעודות העבריות שמצא מקאליסטר. החשובה בהן הריהו לוח אבן שמתחילה היתה חרותה עליו כתובת שנמחקה, ובמקומה נחרת בשפה העברית סדר העבודה החקלאית במשך שנים עשר חדשי השנה (לוח ג׳, מס. 1). "לוח גזרי" מיוסד על לוח השנה החקלאית והוא מתחיל מ"יַרְחוֹ אָסִף" (=שני ירחי אסיף, תשרי וחשון) ומסיים ב"יֶרַח קַ(י)ץ" (אלול). כתובת זו מוצאה, כפי הנראה, מהמאה הי״א לפני ספה״נ (ולכל המאוחר מהמאה הי׳).

מענינים גם המשקלות מתקופת הבית הראשון ומימי שיבת-ציון, שנחרתו בהם השמות העבריים: "נצף" (9.28 גרם), "פים" (7.27 גרם), "בקע" (6.11 גרם), "II למלך" (22.28).

מקאליסטר מצא גם ידיות של כדים מתקופת שיבת ציון הטבועות בחותמות עבריות שהיו כחידה בעיני החוקרים שנים על שנים. רק בזמן האחרון נתברר כי הקרי הנכון בטביעות הריהו "ירשלם" (=ירושלים) ו"יהד" (=יהוד, כלומר: פחַת יהודה). כמו כן מצא מקאליסטר שלש תעודות-מסחר

בית מושל העיר מן המאה הט״ו לפני ספה״נ ובו נמצאו שברי תיבה שהיתה משמשת גניזה לתעודות רשמיות; על יד השברים האלה נמצאו שנים-עשר לוחות-חרס, כתובים בכתב היתדות ובלשון האכדית, שהיו מונחים בשעתם בגניזה זו למשמרת.

לוחות תענך מוסיפים חומר חשוב לידיעת התנאים המדיניים, החברתיים, הדתיים והכלכליים ששררו בארץ בתקופה שקדמה לכבוש הארץ על ידי שבטי בני ישראל. מבין התעודות הללו מענינים ביחוד שני מכתבים שנשלחו ע״י אַמַנְחַתְפַּא, הנציב המצרי בארץ כנען שישב בעזה, לעַשְׁתַּר־יַשּׁוּר, מושל תענך, הסר למשמעת פרעה. חשובים גם הלוחות המכילים רשימות של שמות אנשים, כי בהם משתקף הרכבם האֶתני של תושבי הארץ באמצע האלף השני לפני ספה״נ. משאר המציאות הבודדות ראויה להִזָּכר חותמת-גליל מן המאה הי״ט לפני ספה״נ שעליה חרותים קישוטים בבליים ומצריים בערבוביה ונושאת היא שם בעליה, כתוב בכתב היתדות: ״אַתַּנַחְאֵל בן חַבִּצָּם עבד (האל) נֶרְגַל״.

מזלו הטוב של זלין זימן לידו בתענך עוד הרבה מציאות חשובות מתקופות שונות, כגון את חרס (בלשונו של זלין: Räucheraltar ״מזבח קטרת״) מעשה אמנות מקומית, שגבהו מגיע ל-90 ס״מ, והוא מקושט בתבליטים נפלאים: דמויות בני אדם, חיות, עץ קדוש וכו׳. האח הזה שייך לתקופת מלכי ישראל (השוה ירמיה ל״ו, כ״ב).

זלין עצמו לא השכיל להפיק את התועלת המלאה מן המסיבות הנוחות והמוצלחות ביותר שנזדמנו לידו: לא ידע להשתמש

המערבית"). זהו בנין מרווח שמדותיו עולות ל-22X20 מטר בקרוב; מכיל הוא חצר פנימית ומשני צדדיה (בדרום ובמערב)
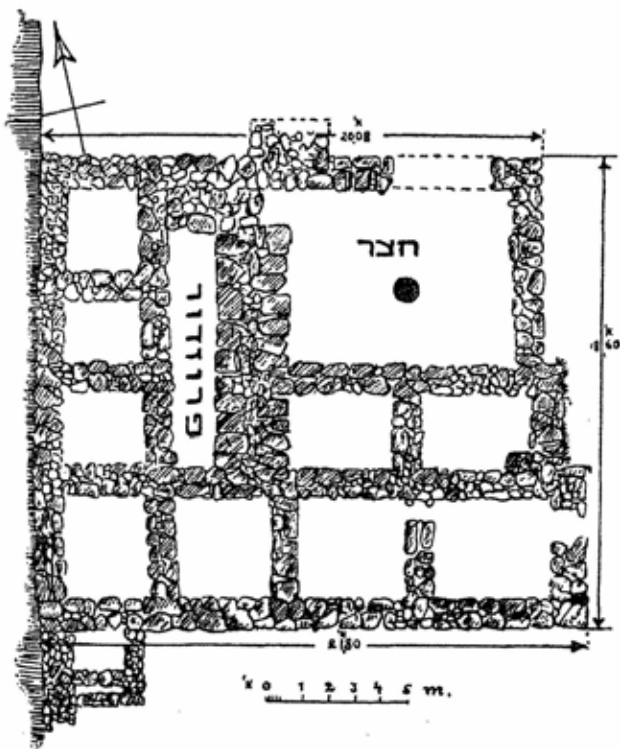
ציור ח'. תכנית בית בתענך מאמצע האלף השני לפני ספה"נ.

תשעה חדרים כמעט רבועים ופרוזדור ארוך המבדיל בין החצר לחדרים שממערב (ציור ח'). זלין גלה גם את שרידי

בגזר. גם בענין שתי שורות ה״מצבות״ שבתענך נתברר שאינן אלא שרידי אורוות מראשית ימי הבית הראשון, דוגמת האורוות שנמצאו קודם לכן בתל־אל־חסי, ולאחר חצי יובל שנים גם במגידו ובבית־שאן.

בשנת 1903 נגשו החברה הגרמנית לחקירת ארץ־ישראל והחברה הגרמנית לחקירת המזרח לעבודת הפירה בתל־אל־מֻתֶסֶלִּם שעל־יד לג׳ון, הלא היא מְגִדּוֹ העתיקה, אחת הערים החשובות ביותר בזמן המקרא.

מגידו היתה בנויה על צומת דרכים, שהובילו מהשרון לעמק יזרעאל ומערי פיניקיה ועמק עכו לפנים הארץ. בגלל מקומה במוצא המעבר הצר דרך נחל עארה, המקשר את השרון עם עמק יזרעאל, נחשבה למפתח ״דרך הים״, שבה עברו שיירות הסוחרים וצבאות הכובשים מארם־נהרים ומסוריה למצרים או ממצרים לארצות אסיה המערבית. שמה של מגידו נתפרסם ביחוד בתולדות המלחמות הגדולות, שנערכו על אדמת ארץ־ישראל: בה התיצבו מלכי כנען למלחמה נגד הכובש המצרי תחותימס השלישי (1479 לפני ספה״נ); בתקופת מכתבי תל־אל־עמארנה החזיק בה מעמד שליט העיר הסר למשמעת פרעה בפני גדודי החַבִּרוּ (העברים), ועל מי־מגידו נלחמו שבטי ישראל במלכי כנען בימי דבורה; שלמה בצר את העיר ועשה אותה לאחת מערי הרכב של מלכות ישראל; בה הכה פרעה נכֹה את צבאות יאשיהו אשר ניסה לחסום בעדו את הדרך לנהר פרת ״וימיתהו במגדו כראותו אותו״ *). בזמן החדש נלחם שם נפוליאון עם התורכים (1799) ואף בתולדות כיבוש הארץ על־ידי האנגלים (1918) נודעה חשיבות למעבר מגידו.

הנהלת החפירות נמסרה לידי גוֹטְלִיב שׁוּמַאכֶר, ארדיכל גרמני

---

*) שופטים א׳, כ״ז; ה׳, י״ט; מל״א ט׳, ט״ו ואילך; מל״ב כ״ג, כ״ט.

כראוי ביתרונות שהיו לתל תענך על התלים שנחפרו באותו פרק זמן, ולנצל את התעודות החשובות שזכה למצאן לשם קביעת כרונולוגיה מבוססת של השרידים הארדיכליים וכלי החרס. לתכלית זו חסר היה נסיון בעבודת חקירה ארכיאולוגית, ועזרת מומחה, אשר רק בסיועו בלבד היה ספוק בידו לבדוק, במידת האפשרות הנתונה, את הבדלי השכבות השונות שנצטברו זו על גבי זו; בלי זאת לא ניתנו להמלא התנאים היסודיים הערבים לתוצאות מדויקות בעלות ערך מדעי, היינו: השגחה קפדנית על עבודת החפירות גופה, ותשומת לב מרובה, המכוונת לכל שריד נחשף ומוצא מתוך האדמה, המאפשרים גם בדיעבד לבקר את עבודת החקירה ואת מסקנות החוקר. בהשוואה לשיטות העבודה שאחזו בהן האנגלים בדרום הארץ, היתה עבודתו של זלין נסיגה גדולה אחורנית, ואין פלא, איפוא, אם נתברר לאחר שנים, כי טעה זלין בקביעת זמנם של כלי החרס הכנעניים — ולרגליהם גם בקביעת תאריכי השכבות — טעות של כמה מאות שנים.

טבע הדברים מחייב, כי זלין, שהיה חוקר המקרא, התענין בראש ובראשונה בבירור הבעיות הנוגעות בתולדות הדת בארץ. מבין כל החוקרים, שחפרו בפרק הזמן הנידון בארץ-ישראל, נתיחד הוא בנטיה בולטת ביותר לראות תשמישי פולחן בכל מיני חפצים חילוניים שגלה, אשר טיבם עדיין לא נתברר אז. כל השערותיו על אודות מקומות קדושים („במות") ותשמישי-פולחן, „מזבחות" ו„מצבות" (אשר לפי השקפתנו המבוססת כיום אינם אלא עמודים של בתים פרטיים), וכו' נתבדו לחלוטין. לאמתו של דבר נתגלה בימים ההם רק מקום אחד, שהיה כנראה קדוש, לכנעניים, היינו—

עומדים בו, הוברר יותר ויותר, כי שיטת החריצים, שאחזו בה אז החופרים, איננה מספיקה למען תת לנו תמונה נכונה ומדוייקת של שרידי הבניה שנשתמרו בשכבה זו או אחרת, ולמען המציא פתרונים לשאלות הכרוכות בתולדות המקומות הנחקרים. מלבד זאת הכביד על שומאכר חוסר ידיעות בטפוסים השונים של כלי-החרס, וזה שלל ממנו את האפשרות לקבוע את סדר השכבות השונות. ועוד זאת יש להוסיף, כי יומניו ורשימותיו של שומאכר נעלמו בדרך מקרה מוזר, ועובדה זו מקשה על בקורת תוצאות-החפירה ומסקנות-החופר.

גם חשיבותן של חפירות מגידו גדולה בעיקר מפאת המציאות הבודדות שהעלה שומאכר מן התל. המציאה החשובה ביותר היא חותמת מעשה ישפה, ארכה 35 מ״מ ורחבה 25, והיא ממורטה יפה מאד. מעל לתמונת ארי שואג — מלאכת פתוח נפלאה באמנותה — ומתחתיה חרותות על פני שטח החותמת בכתב העברי הקדום המלים: ״לשמע עבד ירבעם״ (לוח ג׳, מס. 2). נראה כי בעל החותמת היה אחד מפקידיו הגבוהים של ירבעם השני מלך ישראל (786/46 לפספה״נ); אולי כיהן האיש במשרת נציב העיר מגידו. חותמת אחרת שמצא שומאכר חקוקה מוטיבים מצריים וכתובת עברית ״לאסף״. גם שאר המציאות המענינות ביותר הנן מימי מלכי ישראל, כגון כנות נהדרים למנורות ברונזה, נברשות עשויות אבן גיר רכה ומקושטות קשוטי-עלים נאים ופרחי-שושן (לוטוס), דוגמאות יפות של כלים עשויים חרס מזוגג, ששמשו כלי־תמרוקים לגבירות כבודות, כגון אריה אוחז כלי-בושם בין כפותיו וכד׳, — כל אלה חפצי אמנות ראויים לשמם וראיה חותכת לדרגה הגבוהה שהגיעה אליה התרבות החמרית במלכות ישראל בימי פריחתה.

בחיפה שעסק זמן רב בחקירת עבר הירדן המזרחי ובמדידתו. בשלש עונות, 1903/5, חפר שומאכר מספר חריצים, והעיקרי שבהם, שרחבו הגיע לשנים-עשר מטר, עבר לאורך התל, מזרחה לשיאו, בכיוון מצפון לדרום. הוא פינה שכבה אחרי שכבה, עד לעומק של שנים-עשר מטר, ובמקום אחד הגיע אף עד הסלע, בעומק של שבעה־עשר מטר, והבחין בשמנה שכבות-ישוב.

גם לשומאכר האירה ההצלחה את פניה והוא גילה שרידי בנינים מענינים, והעלה שפע של מציאות רבות-ערך מתקופות שונות, החל מראשית התקופה ההיסטורית ועד התקופה ההליניסטית. מענינים ביחוד הם הבתים המרווחים מאמצע האלף השני לפני ספה״נ, שנתגלו במרכז התל ובחלקו הצפוני. אחד מהם, שנחשף בצפון העיר (בלשונו של שומאכר: Nordburg, כלומר: ״הבירה הצפונית״), דומה בצורתו לבנין שנתגלה בתענך („Westburg"), אלא שעולה הוא על האחרון במדותיו (35 x 30 מטר בערך), ובו חצר וחדרים משלשת צדדיה. שומאכר מצא גם שרידי בנינים מתקופות מאוחרות יותר, וביחוד מימי מלכי ישראל, שאחד מהם הוא ״הארמון״ ("Palast" בלשונו של שומאכר) הגדול. אלא שמתוך חקירותיו אי-אפשר היה לקבוע לא את זמנם ולא את אפים. כדאי עוד לציין, כי בידי שומאכר עלה לגלות, בפעם הראשונה בארץ, כותרת-אבן מקושטת גולות בסגנון הקיפרו-פיניקי מתקופת מלכי-ישראל; כיום אין ספק בדבר, כי היא שייכת לבנין המפואר מתחילת ימי הבית הראשון, שנתגלה ונחקר לאחר חצי יובל שנים על־ידי פישר וגאי.

גם במגידו, כבשאר המקומות שנחפר בהם בפרק הזמן שאנו

ליסודות הבתים, בחצרות, מתחת לגדרות וכו׳. הקבורות הן בנות זמנים שונים: למן המחצית הראשונה של האלף השני ועד התקופה הישראלית. זמן רב היו החוקרים סבורים, כי התינוקות הקבורים בתוך הכדים — קרבנות ילדים הם, שהיו נהוגים בפולחן הדת הכנענית. אבל דעה זו לא נתאשרה, ונראה כי אין זה אלא אחד ממנהגי הקבורה הרגילים, שהיה נפוץ לא רק בארץ־ישראל, אלא גם בשאר מדינות קדמת אסיה ובארצות הים התיכון.

אור חדש ניסך על תגליותיו של שומאכר במגידו לאחר שנגשה בסוף שנת 1925 המשלחת האמריקנית מטעם המכון המזרחני של אוניברסיטת שיקאגו לחפירות שיטתיות במקום והתחילה לחקור בדייקנות ובזהירות מופתית כל שכבה ושכבה בפני עצמה. מדת ההזנחה בהשגחה על הפועלים, שעסקו בעבודת החפירה, ואי־ההקפדה וחוסר תשומת־הלב למציאות, ששלטו בחפירותיו של שומאכר, משתקפות יפה בעובדה הבאה: בשנת 1926 מצא אחד הפועלים, שעבד בחפירות מגידו בהנהלתו של פישר, שבר קטן ממצבת הזכרון, שהקים שישק מלך מצרים במגידו לאחר כבשו את הארץ (922 לפני ספה״נ), מתגלגל בתוך ערמת העפר מחפירותיו של שומאכר. וכן נמצאה בשנת 1929 בקרבת החריץ העיקרי של שומאכר — חותמת־חיפושית יפה, חקוקה מוטיבים מצריים וכתובת עברית ״לְחַמָּן״; נראים הדברים כי גם מציאה זו באה מתוך שפך החפירות משנת 1905.

תוצאות החפירות הראשונות, שבוצעו בארץ־ישראל על־ידי המשלחות האנגליות והגרמניות בשיטה מדעית, העמידו את החוקר לפני עתרת ניתנים חדשים התובעים פירוש נאות

תגליות מגידו על שפעת כלי המתכת והאבן, כלי החרס המצוירים והצבועים, פסלי עשתורת, החותמות והקמיעות, שנתגלו על-ידי שומאכר — יפה כוחן לסייע בידינו להבין את חיי הארץ והעם בתקופות שונות ואת מידת ההשפעות מרובות-הגוונים והצורות שנקלטו מן החוץ; אבל חומר עשיר זה זכה לעבוד שיטתי ולבירור היסטורי בידי ק. ואטצינגר רק כעבור חצי יובל שנים.

מבין הקברים הרבים שגילה שומאכר בתוך שטח העיר ומחוצה לה מעניינים ביחוד קברי-הפיר (Schachtgräber, ראה לעיל, ע׳ 49); פתח חדר-הקבורה נסתם מחדש באבנים לאחר כל הטמנה והטמנה. החל מאמצע האלף השני לפני ספה״נ מופיע במגידו טיפוס קברים חדש, שמוצאו מארצות הים האיגיאי: חדר-מלבן, המקורה כיפת-מדרגות (corbelled dome) בנויה אבן, שאליו מגיעים דרך פתח בנוי בצורת משולש הנפתח אל מסדרון שבו מעלה-מדרגות המוביל למעלה אל פני האדמה. ביחוד משכו את תשומת לבם של החוקרים קברים גדולים מסוג זה, שנמצאו בקרבת ״הבירה התיכונה״ (Mittelburg). באחד החדרים היו מונחות שש גויות בני-אדם ועל ידן תכשיטים עשויים ברונזה ואבן, חותמות-חיפושית והרבה כלי חרס, שהכילו שיירי מאכלים. אחת הגויות היתה מושכבת על אצטבת-אבן. בחדר אחר נמצאו שתים-עשרה גויות ועל ידן כלים רבים. נראה כי קברותיה של משפחה מיוחסת כאן לפנינו, ואולי קברותיהם של מושלי העיר.

מענינת גם הטמנת גופותיהם של תינוקות בכדים גדולים, דוגמת אותן הידועות לנו גם מתענך, מגזר ומתל-אל-חסי. קבורות מסוג זה נמצאו במגידו במספר רב מאד מתחת

מקום למגע-גומלין תמידי של עמים ותרבויות נכרים, שנפגשו והתנגשו על אדמתה והביאו לידי שנוי ערכים ותמורות בלתי-פוסקות בחיי תושביה, מבחינה מדינית, חברתית דתית וכלכלית; הווי אומר: תרבותה של ארץ-ישראל לא התפתחה בקו ישר מתוך גידול עצמי ומסורת שלוה לבלי הפרעות, כי אם בפשיטת-צורה ולבישת צורה, מתוך זעזועים תמידיים, שבאו לרגל פגיעתן של השפעות-עמים ותרבויות מן החוץ. כל זה נאמר בראש ובראשונה בתקופה שקדמה לכיבוש הארץ על-ידי שבטי ישראל.

מתוך התעודות, הכתובות בכתב היתדות, שנמצאו בארץ-ישראל ובתל-אל-עמארנה, הובלטה השפעת בבל העתיקה. נתברר, כי במחצית הראשונה ובאמצעיתו של האלף השני לפני ספה״נ היתה הלשון האכדית (בבלית-אשורית) מעין lingua franca במזרח הקדמון, היינו לשון בין-לאומית ושפת-סופרים, בה השתמשו השכבות השולטות, סוחרים ומשכילים גם מחוץ לארצות פרת וחדקל. מכאן הוסקה המסקנה, כי השפעת בבל היתה גדולה על תושבי הארץ בכל הנוגע לחיים הרוחניים, וכי יחד עם הכתב הובאו לארץ גם נכסי הספרות הבבלית. מסקנות מעין אלו ניזונו בעיקר ממקורות המחקר הבבלי והאשורי, שהתעשר והסתעף במחצית השניה של המאה הקודמת והעלה חומר רב לידיעת החיים הרוחניים של ארצות שני הנהרות (שירי-עלילה, ספרות דברי הימים, ספרות משפטית וכדומה); וביחוד לאחר שנתגלו בשנת 1902 בחורבות שושן חוקי חַמוּרַפִּי מלך בבל (המאה הכ׳ לפני ספה״נ), הלכה והשתרשה בחוגי חוקרי המזרח והמקרא הדעה, כי השפעת בבל היתה מכרעת לא בלבד על תרבותה של ארץ כנען בלבד, אלא גם על חייו

והסדרה בתוך שלשלת המאורעות ההיסטוריים. ומאידך גיסא קבעו ניתנים חדשים אלה מידה וכיוון להשקפת החוקר על תהליך ההתרחשות ההיסטורית, ואיפשרו, איפוא, לקדם בהרבה את ההבנה הן בתולדות הארץ ותרבותה בכלל, והן בכל הנוגע לרקע החזיונות התרבותיים, החברתיים והכלכליים של עם ישראל בימי שבתו על אדמתו בפרט. מי שעקב בתחילת המאה הזאת אחרי התפתחותו של מחקר זה, נדמה היה לו, כאילו הוסר לפתע פתאום לוט הקדומים מעל פני ארץ התנ״ך, שעוד במאה הקודמת היתה מעין ספר חתום מבחינה היסטורית-ארכיאלונית. — ברור, שאין כאן המקום להתעכב על כל התעיות, שמדע צעיר זה היה נתון להן בהכרח בראשיתו, כמו-כן אין כאן המקום לפרט את כל הבעיות המרובות, הנובעות מתוך התעיות הללו. דברי הסיכום דלקמן מכוונים אך-ורק לתת תמצית של הֲלָך-הרעיונות וההשקפות, שהתעוררו בשעתם לרגל התגליות הארכיאולוגיות בארץ-ישראל ובארצות הסמוכות, כשהם מוארים לאור הידיעה והבקורת מנקודת מבטנו אנו כיום.

התגליות שהתחילו עולות בשפע ממעמקי האדמה גוללו תמונה חדשה לגמרי של חיי הארץ ותושביה בימי קדם, והאירו יפה את תפקידה ההיסטורי-הגיאוגראפי והתרבותי של ארץ קטנה זו, ששמשה ארץ-מעבר לעמים ושבטים בני גזעים שונים — שמיים ובלתי-שמיים — למחנות כובשים ולשיירות סוחרים, ובתור ארץ-בינים היתה מגשרת בין מרכזי התרבות הגדולים של העולם הקדמון. אי-אפשר היה עוד להתעלם מן העדויות הברורות, כי תרבות הארץ קלטה לתוכה הרבה יסודות שמוצאם מבבל ומאשור, מסוריה ומאיי הים התיכון, וביחוד ממצרים. אדמת ארץ-ישראל שמשה

ואם לתרבות בבל ואשור, הרחוקות מארץ-ישראל כך, לתרבות מצרים הקרובה, שהיתה קשורה בארץ קשר מדיני אמיץ במשך מאות שנים, על אחת כמה וכמה. כבר בחפירותיו של פיטרי בתל-אל-חסי, כמו גם בכל שאר התלים שנחפר בהם בארץ-ישראל, הובלטה במדה יתרה השפעת מצרים על חיי הארץ בזמנים קדומים, וביחוד באמנות, במלאכת מחשבת ובתוצרת החמרית בכלל. בגזר, למשל, נמצאו בין שאר הדברים שרידי בנין מצרי, וכן פסלי אבן-גיר וגרנית, מראשית האלף השני לפני ספה״נ; אולי היו אלה נכסי חיל המצב המצרי במקום. וכן נמצאו בכל מקום־חפירה אוצרות כלי־חמדה מצריים: חותמות־חיפושית וקמיעות, שהיו נפוצות מאד בארץ במשך מאות שנים, באלף השני ובאלף הראשון לפני ספה״נ, כלי אלבסטרון, פאיאנס, שנהב וכו׳. מרובים עוד יותר הם החיקויים המקומיים של פסלי אלים ואלות, תכשיטים וכלי־זין, שנעשו לפי דוגמאות מצריות ונמצאו בחפירות. כל זה מראה באופן מוחשי, כי היו קיימים קשרי מסחר ותרבות אמיצים בין שתי הארצות בכל התקופות הקדומות. עובדה זו מתאשרת ומתבררת גם מתוך התעודות המרובות (בעיקר חומר היסטורי), שנגלו במצרים גופה, המעידות עדות נאמנה על יחסי הגומלין שבין ארץ-ישראל ומצרים החל מראשית האלף השלישי לפני ספה״נ. עובדות חשובות נתוספו גם מתוך חפירותיו וחקירותיו של פיטרי בסַרַאבִּט-אל-חַ֫אדִם ובואדי-ל-מְעַ׳ארה (בשנת 1905), מרכזי מכרות הנחושת בסיני. שם נתגלו מצבות רבות מאמצע האלף השני, הכתובות ב״כתב הסינאי״; כתב זה עודנו עומד לחקירה והוא נעשה מקור חשוב לחקר קורות האלף-בית העברי. חשיבות יתרה נודעת, לגבי הארכיאולוגיה הארצישראלית, גם לחפירותיו של פיטרי בתל-אל-יַהודיה שבדלתה (1905/6), מבצר החקסוסים במאות הי״ז והט״ז לפני ספה״נ.

הרוחניים של עם ישראל, כפי שהם משתקפים בספרות המקרא. מובן, שלא חסרו מקבילות בהשקפות הדתיות והמשפטיות (ספור המבול בעלילת גילגמש ובבראשית, מקבילות בספורי בריאת העולם, חוקי בבל וחוקי משה, ועוד). מכאן רק פסיעה אחת ל״פאן-בבליות״, שהשתלטה על החוקרים בראשית המאה הנוכחית (פְרִידְרִיךְ דֶלִיטש, ה. וִינקְלֶר, פ. יֶנְסֶן, א. יֶרֶמִיאָס). אבות האסכולה הזאת ותלמידיהם השתדלו לטשטש ככל האפשר את ההבדלים העמוקים הקיימים בין שתי התרבויות, העברית והבבלית, בכל הנוגע להשקפת העולם ותפישת-החיים. אולם, ככל אשר התקדם המחקר והועלו עובדות חדשות מתוך החפירות ומחקירת התעודות, הלכה השיטה הפאן-בבלית הלך ורפה עד שבטלה ועברה מן העולם. אף-על-פי שהשקפה מוגזמת זו לא יכלה לעמוד בפני המבחן המדעי המדויק, מכל מקום אי אפשר היה להתעלם עוד מן העובדה, כי ארץ-ישראל היתה משובצה במסגרת תרבויותיו של המזרח הקדמון, וכי משום כך אין להבין את אופי תרבותה מבלי להתחקות על שרשי התרבויות האחרות והשפעתן עליה. הכרה זו, שנעשתה למושכל ראשון מאז יצאה החקירה הארכיאולוגית בארץ-ישראל מחיתוליה, התחזקה ביתר תוקף לאחר חפירותיו של הוגו וִינקְלֶר (Hugo Winckler) בבּוֹעַ׳אזכּוֹיי, בירת מלכות החתים באסיה הקטנה (החל משנת 1906), ושל דוד הוֹגַרת (David Hogarth) ולִיאוֹנַרְד ווּלִי (C. Leonard Woolley) בכרכמיש על נהר פרת (החל משנת 1909). במקום הראשון נגלו אלפי תעודות בכתב היתדות, המכילות חומר רב-ערך לגבי תולדותיה של אסיה המערבית באלף השני לפני ספה״נ ותרבותם של החתים, ואילו במקום השני נתגלה חומר השוואה חשוב מתרבות הארמים והחתים.

בארץ בימי קדם, וביחוד בני השכבות העליונות. רב היה אמנם מספרם של פסילי עשתורת קטנים, זו אלילת הפריון המתוארת בצורת אשה ערומה ולפעמים קרנים לה במצחה (עשתורת-קרנים, ציור ט׳), וכן פסילי תרפים ושדים (בֵּס), קמיעות וכו׳. אבל כל אלה הם חפצים השייכים לפולחן המשפחתי. ואין למדים מהם על דתם של תושבי הארץ, במובנה החברתי-הרשמי בתקופה זו או אחרת; כי האמונה ב״עצבים״ לא פסקה כל ימיה של תקופת ימי-הקדם. טבעי, איפוא, הדבר, כי פסילים וקמיעות במספר רב נמצאו גם בבתים ישראליים מתקופת המקרא. ברם, שום דבר ממשי לא לא נתברר מתוך החפירות בנוגע ל״התפתחותה המיוחדת של הדת הישראלית העליונה במשך האלף הראשון לפני ספה״נ. — לעומת זה היו ידועים מקומות-פולחן בלתי-ישראליים בפרק הזמן הנידון רק בסלע אדום בלבד. שם נמצאו, חצובים בתוך הסלע וגלויים לעיני-כל, מקדשים, במות, מזבחות וקברים מפוארים — מעשה אמנות נפלאה של הַנַּבָּטִים, עם ערבי, שישב בגבולותיה המזרחיים והדרומיים של ארץ-ישראל בתקופת הבית השני, התמכר למסחר, ומתוך מגע תמידי עם ארצות הישוב שמסביב — סוריה וארץ-ישראל — קלט יסודות תרבות ארמיים והליניסטיים, שהשפעתם ניכרת ביחוד באמנות ובמלאכת-מחשבת של עם זה.
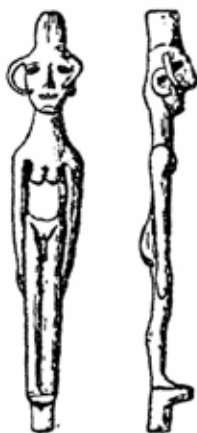
ציור ט׳.
עשתורת קרנים.

ניכרת במידה רבה גם השפעת איי הים התיכון — קפריסין וכרתה—וארצות הים האיגיאי (התרבות המיקנית), שעקבותיה נראים בכל מקומות־החפירה שבארץ, באמצעיתו ובמחציתו השניה של האלף השני לפני ספה״נ. כלי-החרס הקיפריים והמיקניים המרובים, שהיו נפוצים מאד בארץ-ישראל, הובאו לא״י מארצות מכורתם ושימשו תבנית-חיקויים לתוצרת המקומית. אולם חקירתם השיטתית של כלי-החרס האלה וקביעת תאריכיהם נעשו לעיקר חשוב בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל רק לאחר שנים.

כבר בשנת 1900 הכיר פ. ב. וֶלְטש (F. B. Welch) סוג מיוחד של כלי־חרס צבועים ומצויירים מסוף האלף השני לפני ספה״נ, שהוא חשבו לטיפוס מיקני מאוחר; אולם רק בשנת 1908 הוכיח ה. תִּירְש, כי יש ליחסם לפלשתים, ובזה הניח יסוד לחקירת תרבותם החמרית של הפלשתים בארץ, שעל עליתם בימי רעמסס השלישי (1150/80 בקרוב) מעידות התעודות המצריות.

בפרק הזמן שאנו עומדים בו תפסה מקום חשוב במחקר הארכיאולוגי ההתענינות בדת הכנענים. כבר ראינו לעיל כי טעה טעו החופרים בחשבם חפצים חילוניים שונים לתשמישי פולחן, ובצדק הטיח וינסאן בשנת 1907 דברים כלפי הדעה המקובלת על החוקרים בענין המקדשים, הבמות, המצבות והמזבחות הרבים שנתגלו כביכול בחפירות. לאמתו של דבר נמצאו אז — מלבד הקברים המרובים, המקנים לנו בדרך כלל ידיעות לא רק על אפני הקבורה בלבד, אלא גם על ההשקפות הדתיות של התושבים — מציאות שמתוכן יש ללמוד רק מעט על ההוי הדתי המפותח של נושאי התרבות

על עצמו את התפקיד הקשה לכנס ולעבד בספר אחד את כל החומר שנצטבר במקצוע זה עד אז בכל הנוגע לתקופות הקדומות, הלא הוא וינסאן, שספרו "Canaan d'après l'éxploration récente" יצא לאור בשנת 1907.

בפרק הזמן הנידון התקדמה גם חקירת השרידים הארכיאו-לוגיים מהתקופות שלאחר חורבן הבית הראשון. במקום זה ראויה להיות נזכרת מציאה שנזדמנה מחוץ לגבולות הארץ: תעודות מהמאה החמישית לפני ספה"נ כתובות ארמית על גליונות גומא (פפירוס) ואוסטרקאות, שנתגלו בשנת 1905 ב י ֵ ב (אלפנטינה) שבמצרים העליונה ונתפרסמו לראשונה בשנת 1907. נתברר כי אלה הן תעודות מגנזי מושבה צבאית יהודית בשרות הממלכה הפרסית. מושבה זו נהנתה מאבטונומיה פנימית ודתית, והיה לה גם בית-מקדש משלה. תעודות יב הן אחת המציאות המועטות בעלות חשיבות, שנשתיירו לנו מן התקופה הפרסית, ואשר עדותן נאמנה עלינו במסירת פרטים חשובים מחיי הגולה, שהיתה אז בראשית התהוותה, ועל יחסי הגומלין שבינה ובין היהודים בארץ-ישראל בתקופה שלאחר נחמיה.

ואשר לחקירה הארכיאולוגית בארץ גופה, הרי מלבד החפירות במרשה, שהפיצו אור חדש על טיבה של עיר הליניסטית בארץ בתקופת הדיאדוכים, נערכו בדיקות וחקירות במקומות אחרים בארץ, שהוסיפו חומר חשוב לידיעת התקופות ההליניסטית והרומאית. בשנות 1904/5 עסקה המשלחת האמריקאית מטעם אוניברסיטת פרינסטון, בהנהלת ה. ק. בוטלֶר (H. C. Butler), בחקירת מצבות וכתובות שבעבר הירדן מזרחה ובסוריה הדרומית. בין השאר נערכה בדיקה שיטתית (שבה התחיל כבר די-סולסי באמצע המאה הקודמת)

כבר ראינו, כי בפרק הזמן שאנו עומדים בו עדיין לא היה בידי החוקרים המפתח המתאים כדי לעמוד על טיבו של התהליך ההיסטורי בהתפתחות תרבות הארץ בתקופת המקרא. השיטה, שנהגה בקביעת הכרונולוגיה של השכבות השונות על יסוד החרסים, היתה עדיין חסרה בסיס מוצק למדי; והחוקרים לא בלבד שלא קידמו את מיונם של כלי-החרס בהתאם להיקף גידולו של מספר התגליות שהלכו ורבו, אלא עוד הוסיפו טעויות על טעויות בקביעת הזמנים. מבחינה זו עדים אנו להתפתחות, הנסוגה בהדרגה אחורנית, מאז ביצוע החפירות בתל-אל-חסי ועד לחפירות בתענך, במגידו ובגזר לרבות אף את החפירות ביריחו, שעליהן ידובר להלן. כן היו מיחסים מציאות מהתקופה הכנענית לתקופת המלכים, מציאות מתקופות המלכים לתקופת שיבת-ציון, ולהיפך: תגליות מתקופת שיבת-ציון היו מיחסים לזמנם של הפלשתים, וכדומה. — ואולם משום כך אין המציאות הבודדות, שהועלו בחפירות, נופלות בערכן, וחשיבותן גדולה למדי לא רק בשבילנו, הסוקרים את הדברים באור חדש לגמרי, אלא גם לגבי החוקרים בני הזמן ההוא. אף-על-פי שלא תמיד אפשר היה לקבוע את זמנן המדויק, על כל פנים הרי נתנו תמונה מוחשית מחיי הארץ הקדומים על כל תופעותיהם ושימשו הארה חיה ומרעננת לספר-הספרים. דבר זה נאמר בראש ובראשונה בתעודות השונות, וביחוד בכתובות העבריות שנתגלו בחפירות, אף-על-פי שמספרן היה אז עדיין מצער למדי. לוח גזר, החותמות והטביעות הממשלתיות על כדים, המשקלות והכתובות על גבי חרסים, וכן התעודות הפיניקיות והארמיות שתנגלו מחוץ לגבולות ארץ-ישראל, הוסיפו כלם חומר חשוב לחקירת תקופת המקרא.— ונמצא גם חוקר בעל עין פקוחה לכל המתרחש בעולם המחקר הארכיאולוגי בארץ, שנטל

ביחוד לחקירת בתי הכנסת הקדומים בגליל. עבודה זו נעשתה על ידי ק. וַאסצִינגֶר, ה. קוֹהל (H. Kohl) וא. הִלֶר (E. Hiller), מטעם החברה הגרמנית לחקירת המזרח בשנות 1905/7. עוד רובינסון (1852) ורינאן (1861), ואחריהם קונדר, קיטשנר, גירין, אוליפאנט, שומאכר ואחרים, התענינו בשרידי בתי-הכנסת הגלויים לעין במקומות רבים בגליל ובעבר הירדן מזרחה. אולם ואטצינגר וחבריו התמסרו בפעם הראשונה לחקירה שיטתית ומדויקת של השרידים הארדיכליים האלה, שערכם רב לידיעת מקומות ישובם וחייהם של היהודים בארץ לאחר חורבן הבית השני. הם בדקו את חורבות הבנינים, ערכו תרשימים וצלמו את השרידים באחד עשר מקומות, כמעט כולם בגליל (כפר-נחום, כורזין, מירון, גוש-חלב, כפר ברעם ועוד) ורק אחד מזרחה לירדן (אֻם אל-קַנַאטִר). בחורבות אחדות ערכו גם חפירות שטחיות בכדי לברר את תכנית הבנין בקויה הכלליים. — כל בתי-כנסת אלה שייכים לטיפוס הקדום, היינו למאות הג׳-הד׳ לספה״נ, שהיו תקופת פריחה לקהלות היהודיות בגליל, כי לאחר שנת בקורו של ספטימיוס סוורוס בארץ-ישראל (202 לספה״נ), שונה לטובה יחסו של השלטון הרומאי אל היהדות הארצישראלית; באותה תקופה השביח גם מצבם הכלכלי של היהודים בארץ. — כל בתי-הכנסת מכוונים כלפי ירושלים ובנויים בצורת בסיליקי בת שלש ספינות: אולם מרכזי ושני אגפים צדדיים. הכניסה לבתי-כנסת מטיפוס זה היתה עשויה שלשה פתחים בקיר המכוון לירושלים. הרצפות בפנים היו רצופות אבנים גדולות וחלקות, ולאורך קירות הבנין נבנו אצטבעות-אבן, ששימשו מקום מושב למתפללים; לתיבה עוד טרם נקבע מקום מיוחד בבית-הכנסת. על־יד בתי-הכנסת היו חצרות ובנינים צדדיים, ששימשו בתי-מדרש ובתי־לינה לאורחים. — התענינות רבה עוררו

בחורבות עראק-אל-אמיר, הלא היא צור העתיקה בארץ בני עמון, שעליה נשתמרו ידיעות מענינות אצל יוסף בן מתתיהו. שתי כתובות עבריות, החצובות בסלע מעל פני מערות קברים במקום והמזכירות את השם „טוביה", מעידות כי זוהי „בירתה" של בית טוביה, שמלא תפקיד חשוב בחייהם המדיניים של היהודים בתקופת התלמאים והסליוקים. — כבר דובר לעיל על חקירת אוצרות התרבות הנבטית בסלע אדום. לחקירת מצבות-עבר אלה התמסרו מלבד ברינוב, דומשבסקי ומוסיל בסוף המאה הקודמת, גם דלמן ואחרים בראשית המאה הנוכחית. יש להזכיר, כי בפרק הזמן הנידון עסקו האבות הדומיניקנים א. זוֹסֶן (A. Jaussen) ור. סַאבִינְיַאק (R. Savignac) בחקירת שרידי התרבות הערבית הקדומה, ואף זו של הנבטים בכלל, במחוזות ארץ-ישראל הגובלים בערב ובחצי-האי ערב גופו.

גם בגֶ'רֶש, בעבר הירדן מזרחה, שחורבותיה הנפלאות והעצומות, שרידי התקופה הרומאית, משכו את תשומת לב החוקרים החל מהמאה הי"ח, היא גרש הנחשבת בצדק ל„פומפיי של עבר-הירדן", נערכו חקירות ובדיקות על-ידי שומאכר ואחרים. אבל עבודה ארכיאולוגית שיטתית בקנה-מידה גדול התחילה במקום זה רק לאחר המלחמה העולמית. עבודה גדולה נעשתה בגילוי שרידי העבר הנוצרי וחקירתם בארץ-ישראל; כנסיות ומנזרים ביזנטיים נחשפו מתחת עיי המפולת וכתובות יוניות ורומאיות במספר רב הוסיפו חומר לתולדות הנצרות בארץ, ביחוד בתקופת השלטון הביזנטי.

גם הישוב היהודי המאוחר בארץ-ישראל הופיע באור חדש לרגלי תגליות ארכיאולוגיות שונות. חשיבות מיוחדת נודעה

ה. החפירות והחקירות הארכיאולוגיות בשנות 1908 — 1918

צעד חשוב לקראת גילוי ארץ-ישראל העברית בתקופת פריחת תרבותה נעשה עם החפירות השיטתיות ב ש ֹ מ ר ו ן.

שומרון העיר, אשר את מקומה מציינות היום החורבות העצומות על־יד הכפר סבסטיה, נבנתה על־ידי עמרי (878/70 לפני ספה״נ), שבחר בה לבירת ישראל. עד ימי חורבן מלכות ישראל בשנת 721 לפני ספה״נ על ידי סרגון מלך אשור, עמדה העיר בפריחתה ונשארה מרכז המדינה הישראלית, ועל שמה נקראה כל הארץ ״שומרון״. האשורים הפכוה לעיר הראשית של פחת־שומרון, כלומר של כל החבל שבין יהודה ובין הגליל (מכאן השם ״שומרונים״ לתושבי פחוה זו), וכעיר מחוז נודעה לה חשיבות עד ימי החשמונאים, ביחוד בזמנם של סנבלט ומשפחתו שישבו בה*). לאחר שחרבה בידי יוחנן הורקנוס (107 לפני ספה״נ), חזרה שומרון לתחיה בימי גַביניוס (57 לפני ספה״נ) ונבנתה מחדש על־ידי הורדוס הגדול (27 לפני ספה״נ), שפאר את העיר וקרא לה בשם סבסטי (Σεβαστή), לכבוד הקיסר אוגוסטוס. מאז עמדה העיר בפריחתה במשך מאות שנים עד סוף התקופה הביזנטית.

החפירות בשומרון נערכו ביזמתו של דוד ג׳. ליון (David G. Lyon) על-ידי משלחת אמריקאית, שהתנהלה מתחילה — במשך זמן קצר — על ידי ג. שומאכר ואחרי-כן על ידי ג׳ורג׳ א. רייסנֶר (George A. Reisner) וקלארנס ס.

---

*) מל״א ט״ז, כ״ד; י״ג, ל״ב; מל״ב י״ז, כ״ו — כ״ט; נחמיה ג׳, ל״ד, וכו׳.

העיטורים הארדיכליים הנפלאים שבבתי-הכנסת, וביחוד בכפר-נחום — מעשה אמנים מקומיים המושפעים מן האמנות ההלניסטית-רומאית. נושאי הקישוט לקוחים בעיקרם מעולם החי והצומח, אולם מקום חשוב תופסים גם תשמישי קדושה וסמלים יהודיים, בראש ובראשונה המנורה בת שבעת-הקנים, וכן ארון-הקודש, השופר, הלולב, האתרוג; לרוב מצויים גם קישוטים גיאומטריים נאים. כל זה מעיד יפה על דרגתה הגבוהה של האמנות היהודית בתקופת המשנה והתלמוד. גם הכתובות העבריות, הארמיות והיוניות, שנמצאו במספר רב על פני עמודים ומשקופים, מצטרפות לחומר עשיר לתולדות הישוב המאוחר בארץ.— קוהל וואטצינגר פרסמו את תוצאות עבודתם בספרם המקיף "Antike Synagogen in Galiläa" שיצא לאור בשנת 1916.

בעיות רבות, הכרוכות בתולדות בתי-הכנסת ובטיבם האמנותי, בבירור העיטורים והכתובות, ושאלות בודדות הנוגעות למקומו של ארון-הקודש וכו', נתעוררו לרגלי החקירות הללו. אבל רק לאחר המלחמה העולמית נפתרו שאלות רבות לאחר גלויי בתי-כנסת נוספים, ביחוד בני הטיפוס המאוחר (בעלי רצפות-פסיפסים מגוונים ומקום קבוע לארון בתוך הקיר המכוון לירושלים). גלויים שהנם בבחינת מפנה חדש בפרק מחקר זה.

החל משנת 1905 המשיכו הפראנקיסקאנים בעבודתם של הגרמנים בכפר-נחום; הם חשפו את שרידי בית-הכנסת הקדום, אבל עבודת החפירה, והקמת הבנין מחדש בעזרת חלקים שנמצאו פזורים במקום, נסתיימה רק לאחר שנים.

(פקיד המלך) נבל יין ישן. — האוסטרקאות הללו מפיצים אור חדש על שיטת המסים שהיתה נהוגה בממלכה הישראלית ומוסיפים חומר חשוב לידיעת לשונם של תושבי שומרון. אלה היו מדברים דיאלקט עברי הקרוב ללשון כתובת מישע והשונה מהדיאלקט הירושלמי שבו כתובים מקורות המקרא; וכן למדים אנו מהם הרבה על ארגון המחוזות והמשפחות בישראל ועל הטופוגראפיה של נחלת מנשה בימי מלכי ישראל.

מעל לשלש שכבות הבניה מתקופת המלכים מצאו החופרים שרידי מבצר מתקופת שלטון האשורים, הבבלים והפרסים בארץ. לבנין המבצר השתמשו באבני גזית מבית-המלך; חומות המבצר עבות (עד 4,30 מטר) וליתר מעוז חוזקו במגדלים עגולים שתוקנו וחודשו כמה פעמים בימי יורשיו של אלכסנדר הגדול. מעל שרידים האלה נמצאו חורבות העיר שנבנתה מחדש על-ידי גביניוס, על רשת רחובותיה המסודרת בתקינות ובתיה המרווחים, בטעמה של עיר הליניסטית.

ענין רב מעוררים בשומרון גם בניני-הרודס המפוארים, שבחשיפתם התחילה המשלחת האמריקאית. על פני שיא ההר שומרון נגשה המשלחת לחקירת מקדש אוגוסטוס, המכוון לצד צפון והמתנשא מעל-פני חצר גדולה, שנוצרה על-ידי שפך עפר ופלוס שטח רחב לשם זה, ממנה היו עולים אל המקדש במדרגות רחבות. המקדש בנוי אבני גזית "הרודיות" ספוסיות, שבליטות גלמיות באמצעיתן וקצותיהן מסותתות יפה; האבנים מסודרות נדבכים, בשיטת אריח ולבנה. לרגלי המדרגות נמצו שרידי מזבח בנוי אבני גזית ופסל אוגוסטוס עשוי שיש לבן. כותרות, עמודים ועיטורים ארדיכליים יפים נמצאו בחורבות הבנין, הכל כיד טעם

פִּישֶׁר (Clarence S. Fisher) מטעם האוניברסיטה של הארוורד. הפקת המפעל הכביר נתאפשרה בתרומתו הנדיבה של יעקב שיף. העבודה נמשכה שלש שנים, 1908/10, ותוצאותיה היו רבות ערך לארכיאולוגיה הארצישראלית.

עיקר העבודה נעשה בחלקו המערבי של הר שומרון, במקומן של חורבות בית-המלך מימי שושלות עמרי ויהוא. סמוך למקומו של מקדש אוגוסטוס נגלו על הסלע הטבעי, מתחת לעיי החורבות המאוחרות, שרידי בנינים וחומות הבנויים אבני גזית מהוקצעות יפה, המסודרות בצורת ״אריח ולבנה״, והשייכים לחלקו הדרומי והמערבי של שטח הארמונות. לעיני החופרים נתגלו שרידים כבירי-מדות של בירת מלכי ישראל מימי עמרי, אחאב ובית יהוא, כשהם מוקפים שרידי חומה עצומה: ארמונות המלכים ומשפחותיהם, בתי השרים והפקידים, המחסנים והאסמים. התעניינות מיוחדת עורר ארמון קטן, שבו היו החדרים מסודרים מסביב לחצר פנימית לכל ארבעת צדדיה; יתכן כי אחד החדרים, הגדול מכולם, שמש לאולם קבלת-אורחים רשמית. מערבה לארמון נחקרו מחסני בית המלך, המובדלים מן הארמון בחומה. דרומה להם נגלה בנין בצורת מלבן (32 X 11 מטרים בערך), ובו שורות של חדרים, המסודרים משני צדי פרוזדורים. בתוך הבנין הזה נמצאו כ-75 אוסטרקאות (חרסים בעלי כתובות), ש 63 מהם נשתמרו יפה. כולם כתובים דיו שחורה ובשפה העברית, ויש ליחסם לתקופת בית עמרי. תוכנם חשבונות-משלח של שמן ויין, שפקידי המלך היו גובים ממחוזות מנשה, שבנחלתו נמצאת שומרון, מעריו וממשפחותיו של שבט זה. הנוסח המקובל הוא ״בשת. התשעת / מקצה. לגדיו / נבל ין. ישן״, כלומר: בשנה התשיעית (נשלח מהעיר) קוצה לגדיו

מיותרת, אולם ישוב כפרי דל של בני ישראל היה קיים בה. מסורת בורדת שנשתמרה במקרא מעידה, כי בימי אחאב נבנתה העיר מחדש על־ידי חיאל בית־האלי. בימי יאשיהו הייתה שייכת למלכות יהודה וגם בימי שיבת־ציון ישבו בה יהודים*). הורדוס הגדול קישט ופאר את העיר ובנה לו בקרבתה ארמון־תורף, אבל בתקופה הרומאית המאוחרת ירדה מאד ותושביה עברו לגור למקום אחר בסביבות העיר העתיקה.

החפירות ביריחו התנהלו בשנות 1908/9 על-ידי א. זלין וק. וַאטצינגר, בעזרת לַנְגְנֶאגֶר וְנֶלְדֶקֶה, ארדיכלים שרכשו לעצמם נסיון בחפירות במסופוטמיה. עבודת חפירה זו הצטיינה בתכניקה משוכללת, בתשומת-לב מרובה לשרידים הארדיכלים ובתרשימים מדוייקים, העולים על כל אלה שנעשו עד אז בארץ. כוונתו של זלין היתה להפיץ אור על תולדות העיר, ולברר את הבעיה שהטרידה — ומטרידה עד היום — את החוקרים, בעיה הקשורה קשר בל-ינתק בשם העיר הזאת, היינו: תאריך כבוש ארץ כנען על-ידי בני-ישראל. עיקר העבודה נעשה בחשיפת חומות העיר והבתים שבקרבתן. החופרים ציינו במקום שש שכבות-ישוב עיקריות, שיחסו לפרק הזמן שבין האלף הג׳ לפני ספה״נ ובין תקופת הבית השני. במערכת ביצור העיר הפנתה את תשומת-לב החוקרים ביחוד החומה ״הישראלית״ שנמשכה לאורך רגלי הגבעה והקיפה את כל העיר. היא נבנתה לבנים קטנות המסודרות נדבכים ישרים. היסוד הוא גבוה (כ-540 מ׳), ובנוי בשפוע קמור כלפי חוץ מאבנים ענקיות (ארכן מגיע עד שני מ׳); על יסוד זה נבנה רבד-חצץ, ועליו מתנשא קיר החומה. בין

---

*) יהושע ב׳—ו׳; שמו״ב י׳, ה׳; מל״א ט״ז, ל״ד; מל״ב ד׳, ה׳; עזרא ב׳, ל״ד וכו׳.

האמנות ההליניסטית הטובה. שרידים שונים שייכים לימי ספטימיוס סוורוס, שבימיו חודש הבנין.— המשלחת עסקה גם בחקירת מערכת בצור העיר מימי הרודס והבנינים הצבוריים והפרטיים שבעיר. נתברר, כי שומרון השתרעה בתקופה ההליניסטית-הרומאית על-פני שטח של 800 דונם בערך.— בחפירות שומרון נגלו חפצים רבים מהתקופות הישראלית, ההליניסטית והרומאית: שפע של כלים, שברי כתובות עבריות, ארמיות ויוניות, כתובת בכתב החרטומים על פני כד אלבסטרון, המכילה את שמותיו ותאריו של פרעה אשרכן השני (המאה הט׳ לפני ספה״נ) ושני קטעי מכתבים אשוריים; מטבעות יוניות, יהודיות ורומאיות וכמו-כן חפצי-אמנות הליניסטיים ופסלים רבים מהתקופה הרומאית. כל החומר העשיר הזה נתפרסם כעבור שנים על-ידי רייסר, פישר ולייון בספר בן שני כרכים גדולים "Harvard Excavations at Samaria" שיצא לאור בשנת 1924.— את החפירות, שבהן התחילו האמריקאים, המשיכה בהצלחה רבה משלחת מאוחדת של מוסדות אחדים (ובתוכם האוניברסיטה העברית) החל משנת 1931.

בו בזמן שהאמריקאים בצעו את החפירות בחורבות שומרון, עסקה משלחת גרמנית מטעם החברה הגרמנית לחקירת המזרח בחשיפת שרידי יְרִיחוֹ.

יריחו ״עיר התמרים״, היום תל־א־סֻלְטָאן סמוך למעין אלישע, 2 ק״מ צפונה־מערבה ליריחו החדשה, שוכנת בתוך סביבה פוריה שבורום עמק הירדן, בקו הדרך הראשית המובילה מא״י התיכונה לעבר־הירדן מזרחה. יריחו היא העיר הראשונה בא״י המערבית, שנכבשה ע״י בני־ישראל בימי יהושע בן נון. במשך מאות שנים לאחר חורבן העיר לא נודעה לה חשיבות

שביניהן ריוח של 3 מ׳ בערך. החומה העיקרית נשתמרה על כדי גובה של 5 מ׳ והיא בנויה נדבכי לבנים על רובד אבני חצץ. בסיס לחומה זו שמשה החומה ״הכנענית המאוחרת״, שעביה מגיע עד 5,60 מ׳ והיא בנויה לבנים גדולות מאד, המיובשות בשמש, ואף היא נכונה על יסוד אבני חצץ.

מסקנות החופרים כפי שסוכמו בספרם "Jericho" (1913), עוררו ויכוח נלהב בין החוקרים, והראו, כי עדיין לא הגיעה אז השעה לפתור שאלות כרונולוגיות באמצעים המצומצמים שהיו נמצאים אז בידי החופרים. מצד אחד אי-אפשר היה לקבוע את הסדר הכרונולוגי בין השכבות לבין עצמן בשיטת החריצים שהיתה מקובלת בימים ההם בכל החפירות (מלבד שומרון), ושבה אחזו גם זלין וואטצינגר, ומאידך-גיסא היה חסר הבסיס לקביעת תאריכיהם של כלי-החרס הקדומים וכן חומר השוואה בין הבניה בארץ לזו שבארצות השכנות. לא לפלא יחשב איפוא, כי את ״השכבה הרביעית״ (ה״ישראלית״), השייכת לדעתנו היום למאות הי״ז-ט״ז לפני ספה״נ, יחסו החופרים לימי אחאב (טעות בת 800-700 שנה!), ואת ״השכבה הששית״, שיש לזהותה עם העיר שנבנתה מחדש על-ידי חיאל בית-האלי — לימי יאשיהו ויורשיו, בעוד שבשכבה השייכת לסוף האלף הג׳ לפני ספה״נ (חומת הלבנים הגדולות), ראו החופרים את העיר ״הכנענית המאוחרת״, שחרבה בידי יהושע. בעקב הכרונולוגיה המוטעית הזאת קבעו זלין וואטצינגר את תאריך כבוש יריחו בפרק הזמן שבין 1600 ו-1500 לפני ספה״נ. מסקנה זו נעשתה לסלע המחלוקת בין חוקרי תולדות ישראל, אשר ניסו לפשר באופנים שונים בין הדעה שהיתה המקובלת אז, שקבעה את

פני הסלע הטבעי לבין קרקעית היסוד נמצאת שכבת חמר כבוש. בניה זו היתה בשעתה בצור כביר שהרהיב את עין רואיו (ראה ציור י׳). — עבודה רבה נעשתה גם בחשיפת
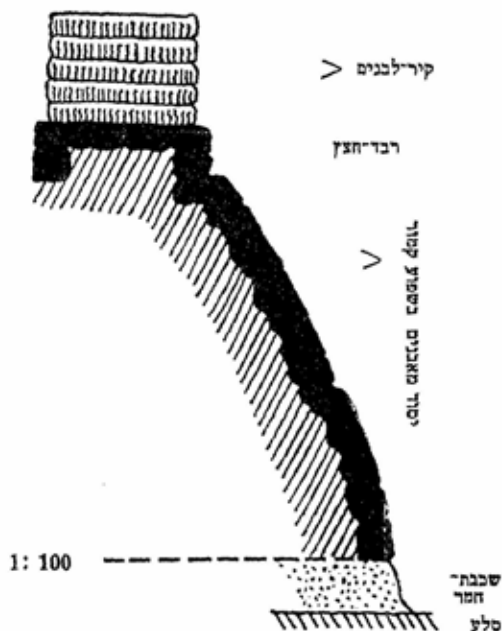
ציור י׳. חומת יריחו מתקופת החקסוסים.

החומותים בכתף הגבעה (היא היא החומה, שלפי השקפתנו היום נפלה לפני בני-ישראל), וחומותים פירושה: חומה פנימית (עביה כ-3,5 מ׳) וחומת-משנה חיצונה (כ-1,5 מ׳ בעביה),

ל״אוצרות״, אבל ממעבה האדמה הועלו שרידים חשובים לתולדות ירושלים. הודות לאב וינסאן, שהיה יועצו הארכיאולוגי של פרקר, הכיר המדע את התוצאות הממשיות של עבודתו. מתוך חפירותיו של פרקר הוברר באופן מוחלט, כי ירושלים היבוסית ו״עיר דוד״ עמדו על הגבעה המזרחית-דרומית של ירושלים, דרומה להר הבית, כפי ששיערו לראשונה החוקרים רוֹבּרְטסון סְמִית וגֶ׳רְמָה־דִירַאן. כלי חרס רבים, שנמצאו במערות ומנהרות העיר הקדומה, הביאו הוכחה ברורה, כי העיר היתה קיימת כבר באלף השלישי לפני ספה״נ. ערך רב נודע גם לחקירת שיטת הספקת המים בירושלים היבוסית והישראלית מעין-גיחון על כל תסבוכתה הארדיכלית; כמו-כן נוקתה ונחקרה מחדש נקבת השלח. כל עבודתו של פרקר נעשתה ברשיון הממשלה התורכית; אולם הוא לא הסתפק במה שהעלה ונפשו חשקה בהרפתקאות מסוכנות, היינו לחפור בשטח הר-הבית גופו. על-ידי ״בקשישים״ שחלק כיד המלך בין נושאי המשרות הגבוהות בירושלים ובחרם-א-שריף, הצליח לחדור למקום הקדוש ולחפור שם בלילה, כמובן בלי רשיון רשמי. אבל הסוד נודע במהרה לתושבי העיר ועורר התרגשות בחוגי המוסלמים במידה גדולה כל-כך, עד שהתחילו חוששים למאורעות דמים ולטבח הנוצרים בעיר הקדושה. פרקר וחבריו הספיקו להמלט על נפשם ליפו ולרדת באניתם לאחר שיצאה פקודה לאסרם, והרוחות נרגעו לאט-לאט.

וינסאן עבד את תוצאות עבודתו של פרקר באופן שיטתי בספרו "Jérusalem sous terre" (1911). — כאן המקום להזכיר את פעולתו הכבירה של וינסאן בחקירה הארכיאולוגית והטופוגראפית של ירושלים, שהתחיל בה שנים רבות לפני

זמן הכבוש לסוף המאה הי״ג לפני ספה״נ ובין ״המציאות הארכיאולוגית״ שהקדימה אותו במאות שנים.

בפעם הראשונה בתולדות הארכיאולוגיה של ארץ-ישראל נעשתה ביריחו עבודה שיטתית בחשיפת שרידי הבתים הפרטיים מהתקופות הכנענית והישראלית. הודות לתרשימים ולצלומים הנאים של החופרים, יכלו החוקרים, שבאו אחריהם, לקבוע את זמנם לפי הכלים שנמצאו בתוך הבתים, ולעמוד על אפים מתוך השואה עם בתים מתקופות מקבילות שנגלו במקומות שונים בארץ לאחר המלחמה העולמית.— אור חדש האיר על השאלות הכרונולוגיות והבעיות הכרוכות בתולדות העיר ובמערכת בצורה, על חומותיה, שעריה ומגדליה על-ידי החפירות שנערכו ביריחו החל משנת 1930 בהנהלת ג׳. גרסטנג.—לבסוף יצוין עוד, כי המשלחת הגרמנית עסקה גם בבדיקה שיטתית של שרידי ארמון החורף של הרודס, על כל בניני הפאר שנלוו אליו (היפודרום, אמפיותיאטרון, ברכות) במוצא נחל קלת אל ערבת יריחו.

ההתענינות בשרידי ירושלים לא פסקה גם לאחר מיעוט הצלחתן של החפירות האנגליות והגרמניות במחצית השניה של המאה הקודמת. אולם שנים על שנים הקדישו המוסדות המדעיים הרשמיים את כוחם לחפירות בתלי הארץ ונמנעו מבחור את ירושלים למקום פעולתן. אך מה שלא עשו החברות הארכיאולוגיות, נטל על עצמו המפקד האנגלי מ. פַּרְקֶר (Montague Parker), שנגש בשנת 1909 לחפירות בקנה-מדה גדול ב״עופל״ ובסביבות השלח מתוך תקוה לגלות את אוצרות בית-המקדש, הטמונים כביכול בגבעה דרומה להר הבית. במשך שנתיים של חפושים לא גלה אמנם שום זכר

בירושלים, הכתובה יונית, והשייכת למאה האחרונה לפני חורבן הבית השני. זוהי הכתובת הקדומה ביותר מכתובות בתי הכנסיות שנתגלתה עד כה בארץ.

לאחר החפירות בגזר החליטה PFF לגשת למפעל ארכיאולוגי חדש בבֵית-שֶׁמֶש.

בית־שמש, היא עין־שמש, היום תל־א־רְמֵילֶה ליד עין־שְׁמְס בנחל שורק, היא אחת הערים האמוריות בנחלת דן, שלא נכבשו ע״י בני־ישראל עד ראשית המלוכה. בתקופת השופטים היתה זמן־מה בידי הפלשתים, ונראה כי ישובה היה מעורב: אמורים, פלשתים ועברים. לבית־שמש הובא ארון־הברית מארץ הפלשתים ומשם הועבר לקרית־יערים. בימי שלמה נכללה ביחד עם שעלבים ואילון בנציבות השניה של המלוכה הישראלית. ״בבית־שמש אשר ליהודה״ נצח יהואש מלך ישראל את אמציהו מלך יהודה, אבל העיר נשארה — אמנם בהפסקות — בידי מלכי יהודה עד כבוש הארץ על־ידי הכשדים *). בתקופת הבית השני לא נודע לה כל ערך ובתקופה הרומאית־ביזנטית היתה לכפר קטן.

החפירות בבית-שמש נערכו בשנות 1911/2 על-ידי דנקן מַקֶנְזִי (Duncan Mackenzie), מי שהיה עוזרו של אֶיבֶנס בחפירות קנוסוס באי כרתה, בהשתתפותו של הארדיכל פ. ג׳. ניוטון (F. G. Newton). — עיקר העבודה נעשה בחשיפת חומת העיר, בחקירת שטח מצומצם במרכז התל ובבדיקת מערות-קברים. נוסף על זאת נחקרו שרידי מנזר ביזנטי.

---

*) יהושע י״ט, מ״א; שופטים א׳, ל״ה; שמו״א ו׳, י״ב — כ״א; מל״א ד׳, ט׳; מל״ב י״ד, י״א — י״ב.

המלחמה העולמית. החל משנת 1911 התמסר ביחד עם הדומיניקאנים אבל, סאביניאק ואחרים לעבודת מחקר שיטתית בכוון זה ובדק את שרידי הבניה הקדומה, שנשתמרו בעיר הקודש מימי קדם, וביחוד את המקומות הקדושים לנוצרים. זמן קצר לפני המלחמה עסק יחד עם אבל גם בחקירת כנסית המולד בבית-לחם והצליח להאיר שאלות רבות, הכרוכות בתולדות הכנסיה המפורסמת והעתיקה הזאת.

עבודה ארכיאולוגית חשובה נעשתה בירושלים בשנות 1913/4 ע״י ריימונד וייל (Raymond Weill) מטעם הברון אדמונד די-רוטשילד. זו היתה החפירה הראשונה בארץ, שנערכה באמצעי יהודים על-ידי ארכיאולוג יהודי. בידי וייל עלה לא רק להוסיף ידיעות חשובות לתולדות העיר היבוסית והישראלית ולעקוב אחרי מהלך חומות עתיקות בחלקה הדרומי של ״עיר דוד״, אלא שהצליח לגלות ב״עופל״ שורת קברים מיוחדים במינם, שיחסם למלכי יהודה. אלה הם מנהרות מקומרות וארוכות ההצובות בתוך הסלע, שלתוכן היו יורדים מלמעלה דרך פיר (ואולי באמצעות מדרגות?). לצערנו נשדדו הקברים הללו עוד בימי קדם, וכמעט כולם נהרסו עוד בתקופה הרומאית. אחד הקברים, שנשתמר במצב לא רע ביותר, ארכו כ-16,50 מטר, רחבו 2,20 מ׳ וגבהו 1,80 מ׳. בקצה המנהרה חצוב בסלע מעין שקע, שבו עמד ארון המת. דעתו של וייל, כי אלה הם קברי מלכי יהודה, מסתמכת על העובדה, כי הקברים הנהדרים הללו — אשר על כל פנים היו מיועדים לאנשי המעלה — חצובים בתכנית פיניקית, שהונהגה, כפי הנראה, בירושלים בהשפעת הצידונים בימי דוד ושלמה. — משאר תגליותיו של וייל ב״עופל״ חשובה ביותר כתובת תיאודוטוס הכהן וראש בית-כנסת

הקבר הסגור באבנים מגיעים מלמעלה דרך פיר. לעתים מצורפים קברים אחדים מסביב לחצר קטנה, שאליה יורדים במדרגות אחדות (ציור י״א). אוצרות של כלים נתגלו במערות קברים אלה, והם משמשים עד היום חומר חשוב לחקירת
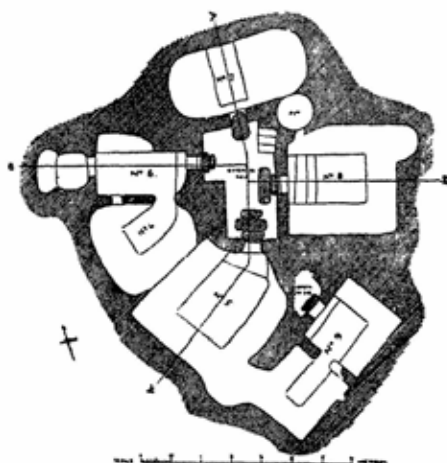
ציור י״א. מערת־קברים מתקופת מלכי יהודה בבית־שמש.

התרבות החמרית של תקופת מלכי יהודה. — לפי מקאנזי נפסקה התקופה השלישית בבית-שמש בימי סנחריב, שלפי דעתו החריב את העיר ושרפה באש; אולם דעה זו נתבדתה בחפירות החדשות, שהתנהלו בבית-שמש החל משנה 1926 על-ידי אליהו גְרַנְט, ויש כעת מקום להנחה, כי העיר היהודית המשיכה את קיומה עד עלית הכשדים. — חפירותיו של מקאנזי בבית-שמש הן אחד המפעלים המוצלחים ביותר,

מקאנזי הבחין בבית-שמש שלש תקופות-ישוב עיקריות, והן: תקופת שלטון המצרים בימי השושלת הי״ח, תקופת השופטים ותקופת המלכים. נתברר, כי באמצע האלף השני לפני ספה״נ היתה לעיר תקופת שגשוג; היא היתה אז מוקפת חומה כבירה ובדרומה שער שתכניתו היתה מורכבת. אפיניים לתקופה זו הם כלי-החרס הקיפריים והמיקניים, שהובאו מחוץ-לארץ. מתוך חקירה מדוקדקת של השכבות ומתוך הסתכלות בטיפוסים השונים של כלי-החרס, הגיע מקאנזי לכלל דעה חשובה, כי עוד בראשית התקופה השניה פסק השימוש בכלים אלה; ולאחר הפסקה ארוכה—שמקאנזי קובע את המשכה בין 1300 ל-1100 לפני ספה״נ — הופיעו בבית-שמש כלי-חרס פ ל ש ת י י ם, מקושטים ציורים גיאומטריים וציורי צפורים בטעם הקֶדרות המיקנית המאוחרת, שבמולדתה גועה כבר מזמן. למסקנה זו היתה חשיבות מיוחדת לגבי חקירת תקופת השופטים ותולדות התנחלותם של הפלשתים בארץ. — ערך רב נודע גם לחקירת השרידים והקברים מתקופת מלכות יהודה. ביחוד מענינת העובדה, כי בית-שמש לא היתה בזמן ההוא מוקפת חומה, דוגמת ערים אחרות בארץ יהודה בימים ההם. בתוך העיר העתיקה, קרוב לשער הדרומי, מצא מקאנזי — מעל פני מערת קברים מהתקופה הראשונה — שורה של חמש ״מצבות״, שהפילום בזמן מן הזמנים — אולי בימי סנחריב. מקאנזי הניח, כי כאן לפנינו ״מקום קדוש״, דוגמת ״המקום הקדוש״ בגזר. — מערות הקברים שנחפשו על-ידי מקאנזי בבית-שמש נותנות לנו מושג ברור על אפיו של קבר בתקופה זו ועל כל החפצים שהיו שמים לתוכו לשם ציוד המתים. הטיפוס המקובל הוא חדר החצוב במעבה הסלע ובו אצטבאות משלשת צדדיו, שעליהן היו משכיבים את המתים; אל פתח

דמיון רב מצוי בין מצודה זו ובין מצודת תל-זכריה ומצודת-שאול, שנתגלתה לאחר שנים בגבעה, וכן המבצרים שנחקרו בזמן האחרון בארץ מואב; אין להטיל ספק בדבר,
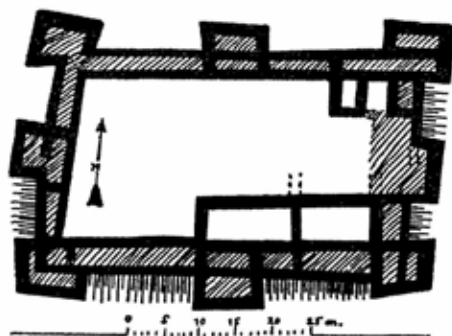
ציור י״ב. מצודת קדש־ברנע מראשית המלוכה ביהודה.

כי כל שרידי הביצור הללו שייכים לראשית תקופת המלכים. — את תוצאות חקירותיהם פרסמו וולי ולורנס בספרם "The Wilderness of Zin" שיצא לאור מטעם PEF בשנת 1915.

העבודה הארכיאולוגית האחרונה לפני המלחמה העולמית היא חפירתו של א. זלין בתל-בַּלַאטה. זלין היה הראשון שזיהה את המקום הזה, הנמצא דרומית-מזרחית לשכם החדשה, עם שְׁכֶם התנ״כית*), ובשתי עונות-חפירה קצרות, 1913/4, הצליח להביא ראיות לזיהויו. אולם רק החל משנת 1926 נערכו במקום ההיסטורי הזה חפירות שיטתיות בקנה-מדה גדול, שהביאו לידי תוצאות חשובות.

---

*) [אחרי שזיהויו של אשתורי פרחי נעלם מעיני החוקרים החדשים.]

שבוצעו לפני המלחמה העולמית בשיטת-עבודה מדעית, הן מבחינת חקירה מדויקת של שרידי הבניה והקברים, והן מבחינת תשומת-לב רבה לשכבות השונות ולכלי החרס.

מלבד עבודתו בבית-שמש, עסק מקאנזי גם בחקירת שרידי בנינים וקברים בקרבת רבת-עמון מהאלף השלישי לפני ספה״נ, שבהם החשוב ביותר הוא המבצר רְגְ'ם-אל-מַלְפוּף, אחד השרידים המענינים ביותר מתחילת התקופה ההיסטורית (ראשית האלף הג׳ לפני ספה״נ).

בשנות 1913/14 סיירו תומס א. לוֹרֶנְס (T. A. Lawrens) וק. ליאונרד ווּלִי (C. Leonard Woolley) את מחוזות-הספר בדרומה של ארץ-ישראל. עיקר עבודתם היתה חקירת הדרכים העתיקות והשרידים הנבטיים, הרומאים והביזנטיים בנגב ובחלקו הצפוני של חצי-האי סיני (מדבר צין). הם ערכו תרשימים של חורבות הערים הביזנטיות בנגב (אסביטה, עבדה, חלוצה, כרנב ועוד) ובכל מקום שמו לב למצבות העבר ולכתובות. הם שחקרו לראשונה באופן שיטתי את תל-עין-אל-קֻדֵירָאת (צפונה לעין-קְדֵיס), הלא היא קָדֵשׁ בַּרְנֵעַ, התחנה המפורסמת מימי מסעות בני-ישראל במדבר, שהיתה בזמן מאוחר יותר עיר בקצה גבולה הדרומי של ארץ יהודה *). חשיבות מיוחדת נודעה לבדיקת מצודת העיר (כ-40X60 מ׳), הבנויה בצורת מלבן, שלה חומה כפולה ושמנה מגדלים מרובעים בפינותיו ובאמצעית ארבעת קירותיו (ציור י״ב). על יסוד בדיקת החרסים קבעו שני החוקרים את זמנה של המצודה לתקופת המעבר מן האלף השני לאלף הראשון לפני ספה״נ.

*) בר׳ י״ד, ז׳; במדבר י״ג, כ״ו; כ׳, א׳, י״ז; יהושע י׳, מ״א; ט״ו, ג׳.

המדע. — מידת-מה של חשיבות נודעה לחקירת השרידים הפריהיסטוריים ביריחו ובגזר; במקום האחרון למשל מצא מקאליסטר מערה גדולה, שמתחילה שמשה מעון לתושבים, שהיו שורפים את מתיהם. מתוך העובדה הזאת קבע מקאליסטר, כי האנשים הללו לא היו מבני גזעם של תושבי גזר באלף הג׳ ובאלף הב׳, שהיו רגילים לקבור את מתיהם, ושהיו, לדעתו, שמיים.

עבודה חשובה, אבל בלתי-שיטתית, נעשתה בחקירת הדולמנים (מצבות קדומות הבנויות שתים או יותר אבנים נצבות התומכות אבן גדולה החופפת עליהן) הרבים בארץ (בעיקר בעבר הירדן מזרחה); כבר בראשית המאה שלנו הכירו החוקרים, כי אלה אינם אלא קברים, ולא מזבחות, כפי שסברו רבים לפני כן. בעבודת החקירה של הדולמנים ושאר השרידים מהתקופות הקדומות, הגלויים לעין (חומות קיקלופיות בקרן-חטין, בניני רג׳ם-אל-מלפוף וכו׳) עסקו בעיקר וינסאן, מקאליסטר, מקאנזי, א. מָאדֶר (A. Mader) ופאול קארגֶה (Paul Karge); האחרון סיכם בספרו הגדול "Rephaim" (1917) את כל החומר הרב שנצטבר עד זמנו. דווקא ספר מסכם זה מראה בעליל, כי עדיין היה אז ענף מדע זה בחתוליו; רק לאחר שנים חל מפנה גם במקצוע החקירה הפריהיסטורית בארץ.

בפרק הזמן הנידון נעשו גם נסיונות שונים לסכם את כל החומר הארכיאולוגי ולעבדו במסגרת הכללית של תולדות הארץ. עבודה חשובה מבחינה זו עשה פ. תומסן בספריו "Palästina und seine Kultur in fünf Jahrtauseden" (הוצ׳ ראשונה: 1909) ו-"Kompendium der palästini

בפרק הזמן הנידון התקדמה גם חקירת השרידים הפרי-היסטוריים בארץ, שבה התחילו עוד די-לוּיין (1864),—וביחוד הכומר מוֹרֶטֶן (Abbé Moretain), החוקר הראשון שעסק—החל משנת 1865 — בצבירת כלי-צור הגלויים לעין על-פני הקרקע בסביבות בית-לחם. חוקרים שונים עסקו בעבודה זו במאה הקודמת, וכה נודעו מקומותיהן של תחנות פריהיסטוריות מרובות בארץ. מן המלומדים שהתמסרו לחקירת השרידים מתקופת האבן בפרק הזמן, שאנו עומדים בו, יש להזכיר את שמותיהם של ג׳. גירמה-דירַאן (J. Germer Durand) ומ. בְּלַנְקֶנְהוֹרְן (M. Blanckenhorn). הם, וכן גם ה. קלארק (H. Clark), צברו אוספים עשירים של כלי-צור מכל קצוי ארץ-ישראל, ששמשו חומר חשוב לחקירת טיפוסיהם השונים ולמיונם. מתוך חקירות מוקדמות אלו נתבררה עובדה חשובה, כי דמיון רב, עד-כדי התאמה מדויקת, קיימים בין טיפוסי כלי-הצור הפריהיסטוריים למיניהם שבארץ ובין אלה, שנמצאו בחפירות במקומות ישוב מתור האבן במערב אירופה ונחקרו באופן שיטתי לתקופותיהם. לפיכך אפשר היה לקבוע — אמנם רק בקוים כלליים ובאופן שטחי—את התקופות הפריהיסטוריות העיקריות, שבהן חי האדם בארץ ואת סוגי כלי-האבן שיצר. אך בדרך כלל היתה תקופת האבן בארץ עדיין לוטה בערפל, כי לא נעשתה שום חפירה שיטתית—להוציא את הבדיקות שערך האב ג. זומופן (Pére G. Zumoffen) בפניקיה, שהוסיפו חומר להכרת התקופה הפליאוליתית בארץ—, שהיתה עלולה להפיץ אור על היחס שבין תקופה לתקופה, ועל אופי חייהם ותרבותם של האנשים הקדמונים; נוסף על כן לא נמצא עדיין אף שלד אחד מהזמנים הפריהיסטוריים, וכמו-כן נשארו תקופות ארוכות ומכריעות בחיי הארץ סתומים מעיני

פסיפסים נפלאה של בית-הכנסת בנערן ליד עין-דוך, צפונה ליריחו. תגלית זו עוררה בשעתה התענינות רבה ולחקירתה התמסר האב וינסאן, זמן קצר לאחר גמר המלחמה העולמית.

מציאה חשובה נזדמנה בזמן המלחמה גם מחוץ לגבולות הארץ. בשנת 1915 מצאו פלחים במחוז פַאיום שבמצרים מאות פפירוסים יוניים מהמאה הג' לפני ספה"נ, שחלק מהם נתפרסם בפעם הראשונה על-ידי אֶדְגַר (C.C.Edgar) בשנת 1919. כל התעודות הללו מוצאן מארכיונו של זנון, סוכנו של אפולוניוס, מי שהיה מיניסטר הכספים של תלמי פילדלפוס. תעודות אחדות נוגעות ישר לארץ-ישראל ומהן משתקפים החים הכלכליים, האדמיניסטרטיביים והחברתיים בארץ בתקופה התלמאית.

ו. החפירות הארכיאולוגיות אחרי המלחמה העולמית

פרק מזהיר בקורות המחקר הארכיאולוגי בארץ-ישראל נפתח אחרי המלחמה העולמית. צבאות אלנבי שהלכו מחיל אל חיל וכבשו את הארץ מידי התורכים, היו לא רק מבשרי תקופה חדשה בתולדות ארץ-ישראל, אלא גם סוללי דרך לפני חוקרי עתיקותיה. תקוות רבות תלו הארכיאולוגים ביחוד בהנהגת המשטר האזרחי החדש עם מינויו של סיר הרברט סמואל לנציב העליון בארץ-ישראל בשנת 1920. ואמנם נזדרזה הממשלה החדשה להסיר את המכשולים והמעצורים לעבודת החקירה, אשר עמדו לשטן בדרך אנשי המדע בזמן התורכים, והשתדלה ליצור תנאים נוחים להוציא לאור את תעלומות ארץ-ישראל העתיקה. צעד חשוב בכיוון זה

schen Altertumskunde" (1913). בראשית המלחמה יצא לאור ספרו המקיף של פ. הַנְדְקוֹק (P.Handcock) בשם "Archaeology of the Holy Land". ביחוד בספר האחרון משתקף מצב הענינים בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל ערב המלחמה העולמית: אי-יכולת לפשר בין דעותיהם הרחוקות זו מזו של החופרים, הנובעת מחוסר יסוד משותף ומוצק, וכן ערבוב פרשיות בכל הנוגע לקביעת כרונולוגיה לשכבות ולשרידים, שתהיה עקבית ומתקבלת על הדעת. לא לחנם השתלטה בחוגים רחבים של אנשי המדע ההשקפה, כי עוד לא יצאה הארכיאולוגיה הארצישראלית מחיתוליה, וכי חסרה לה עדיין שיטת-עבודה מדעית מדויקת, הראויה להביא לידי תוצאות בנות-סמך בחקירה ההיסטורית וביחוד בפתרון בעיות עיקריות הכרוכות במחקר המקרא.

עבודת החקירה בארץ לא פסקה לגמרי גם בימי המלחמה. לשמירת העתיקות ולחקירתן נוצר על-ידי הגרמנים "Denk-malschutzkommando". מפעולותיו יש להזכיר את רישום מצבות סלע-אדום וחורבות הכנסיות הביזנטיות בדרום הארץ, בניני ירושלים, דמשק, בעלבך, תדמור והמצבות שעל נהר-אל-כלב (בקרבת בירות), — עבודת מחקר שהוצאה לפועל על-ידי תיאודור וִיגַנְד (Theodor Wiegand), ק. ואטצינגר, ק. וולְצִינְגֶר (C. Wulzinger) ואחרים. תוצאות עבודתם יצאו לאור בכרכים רבים החל משנת 1920, וחומר רב עוד טרם נתפרסם.

הקרבות בין האנגלים והתורכים בארץ הביאו לא רק לידי הרס וחורבן אלא לפעמים גם לידי תגליות חשובות. בשנת 1918 נגלתה על-ידי התפוצצות פצצת-תותח גרמנית רצפת

החדישה להסתכלות האינדיבידואלית, בהתחשב עם התנאים המיוחדים לכל מקום ומקום. מצד אחד הולכת ומשתכללת בלי הרף ההבחנה בטיפוסים השונים של כלי החרס, וגם ההבחנה המדויקת בשרידי הבניה נעשית עיקר חשוב בארכיאולוגיה הארצישראלית; על כן במשלחות מצוידות באמצעים הגונים משתתפים עתה בקביעות מלבד הארכיאולוג גם אדריכל, מודד, צייר, צלם, ואף אפיגרף ומנהל היומן. מאידך גיסא הועילו היחסים הקרובים והידידותיים שנוצרו בארץ ישראל בין החוקרים והמוסדות, לקדם בהרבה את שיתוף העבודה ולסייע קביעת מסגרת כרונולוגית בעלת נומנקלטורה אחידה ומוסמכת בין כל המוסדות המעונינים בשדה-חקירה זה. שני מוסדות שנוסדו בירושלם אחרי המלחמה סייעו ליצירת תנאי עבודה פוריה זו: המועצה הארכיאולוגית הבין-לאומית ליד מחלקת העתיקות, שבה משתתפים באי-כח כל החברות והמוסדות המדעיים שבארץ והחברה המזרחית-הארצישראלית. האחרונה נוסדה בשנת 1920 ביזמתו של המלומד האמריקני אלברט ט. קליי (Albert T. Clay) ומטרותיה העיקריות: ריכוז כל אנשי המדע בירושלים העוסקים בחקירת ארץ-ישראל והוצאת רבעון המשמש מעין בטאון בין-לאומי לחקירת הארץ ועתיקותיה בשם Journal of the Palestine Oriental Society, היוצא לאור החל משנת 1921.

שורת הסדר הכרונולוגית לקמן, אשר ביסודה הונחה התפתחות התרבות כפי שהיא משתקפת בחקירת כלי החרס והמתכת, נקבעה בשנת 1922 על ידי ועדה המורכבת מהחוקרים גרסטנג, וינסאן, אולברייט ופיתיאן-אדמס:

היה ייסוד מחלקת העתיקות של ממשלת א״י, שקבלה על עצמה תפקידי־ארגון הכרחיים, היינו: יצירת חוקת עתיקות חדשה, דאגה לשמירת מצבות העבר ואיסופן בבית־נכות מרכזי, השגחה על מקומות היסטוריים ופקוח על עבודתן שלו משלחות ארכיאולוגיות בארץ. לראש המחלקה נתמנה פרופ׳ ג׳והן גַרְסְטַנג (John Garstang), שנתפרסם על־ידי חפירותיו שבצע לפני המלחמה בסוריה (סאכציגוזי, 1907/11) ובמצרים; ולמפקח בית־הנכות נתמנה ג׳. ו. פִּיתִיאַן־אֲדַמְס (J. W. Phythian-Adams).

בהתאם לעמדה החדשה שתפסה עכשיו ארץ־ישראל בעולם מבחינות שונות, הלכה גם ההתענינות בארכיאולוגיה הארצ־ישראלית הלוך ורב משנה לשנה, ובהקבלה לכך גדל גם היקף הפעולה הארכיאולוגית. מספר המוסדות המדעיים בירושלים עלה במהירות גדולה, וגם אלה שהיו קיימים כבר לפני המלחמה, נתארגנו מחדש וניגשו לביצוע מפעלים חשובים. בראש המוסדות והמשלחות מוצאים אנו כעת, מלבד חוקרים שכבר קנו להם נסיון ושם בעבודת חקירה לפני המלחמה, גם כחות צעירים, ביניהם חוקרים בעלי כשרון, שהתמסרו לחקר עתיקות הארץ והכניסו בו רוח חיים חדשה, מרץ חדש בכבוש שדה החקירה והרחבתו ומעוף חדש בתפיסת החומר והערכתו. תלים וחורבות רבים נבחרו למקומות חפירה, ואף במקומות שכבר נחפר בהם לפני המלחמה נתחדשה עבודת החקירה ביתר שאת ובשיטה חדישה ומשוכללת.

התקדמות רבה באה גם בשיטת העבודה המדעית, הן מבחינת העבודה במקום־החפירה גופו, והן מבחינת עיבוד החומר ומיונו. בראש דאגתו של החופר הועמדה כעת שאלת סיגול הטכניקה

במערכת כרונולוגית זו, ביחוד בחלוקת תקופת הברזל, ששלביה השונים נקבעו כדלמן:

תקופת הברזל הקדומה ... 1200 — 900 לפני ספה״נ
" " התיכונה ... 900 — 600 " "
" " המאוחרת ... 600 — 300 " "

ברור למדי כי הפתחות המחקר הארכיאולוגי בחמש-עשרה השנים האחרונות ושכלול שיטת החפירות, שהלכה בד בבד אתה, לא היו מאורעות פתאומיים; רק לאט-לאט כבשו להם הארכיאולוגים את הנסיון בעבודה שיטתית חדישה, ורק בהדרגה הושגו פתרונים חדשים העלולים לסייע להבנת ההשתלשלות בהתפתחותה התרבותית של הארץ למן התקופות הקדומות ביותר.

העבודה הארכיאולוגית הראשונה בהיקף רחב על אדמת ארץ-ישראל לאחר המלחמה העולמית בוצעה מטעם PEF על-ידי גרסטנג ופיתיאן-אדמס בחורבות אַשְׁקְלוֹן (היום עַסְקַלַאן), אחת מערי החוף העתיקות והחשובות ביותר בשפלה ואחת מחמש ערי הפלשתים, שעמדה בפריחתה גם במשך התקופות המאוחרות עד לאחר מסעי-הצלב. בשתי עונות-חפירה, 1920/21, נערכה חקירה שטחית של החורבות העצומות המשתרעות על שטח של 450 דונמים בערך, ונחשפו שרידי בנינים מהתקופות ההליניסטית והרומאית. נסיונם של החופרים לחדור גם לשכבות הקדומות, נתקל במכשול קשה, כי עובים של השכבות מעיי-המפולת מזמנים מאוחרים, שנצטברו מעל פני השכבה הפלשתית, מגיע כדי שמנה מטר. מן ההכרח היה, איפוא, להצטמצם בחפירה

I. תקופת האבן:*)

1. הפליאוליתית.
2. הניאוליתית.

II. תקופת הברונזה:

1. הכנענית הקדומה .... עד 2000 לפני ספה״נ
2. „ התיכונה .... 2000 „ 1600 „ „
3. „ המאוחרת ... 1600 „ 1200 „ „

III. תקופת הברזל:

1. הקדומה ... 1200 עד 600 לפסה״נ.
   - (א) פלשתית.
   - (ב) ישראלית.
2. התיכונה ... 600 „ 100 „
   - (א) יהודית.
   - (ב) הליניסטית.
3. המאוחרת... 100 לפסה״נ עד 636 אחספה״נ
   - (א) רומאית.
   - (ב) ביזנטית.

לפי הצעתו של ק. ס. פישר נעשו שנויים במסגרת זו; מתחום תקופת הברזל הוצאו הסעיפים למן III, 2 (ב) ונקבעו לפרקי זמן מיוחדים:

התקופה ההליניסטית... 300–100 לפני ספה״נ
„ הרומאית ... 100 לפני — 350 אחרי ספה״נ
„ הביזנטית ... 350 — 636 אחרי ספה״נ

עם התפתחותו של המחקר הוכנסו עוד כמה וכמה שינויים

---

*) על תקופת האבן ראה להלן.

לה אולם ארוך שבו עמדו — כפי הנראה — פסלי אלים וקיסרים, כגון פסל כביר שממנו נשתמרו רק יד ורגל נעולת-סנדל (כיום בבית-הנכות הממשלתי). עטורים ארדיכליים נפלאים נמצאו בתוך הבנין הזה, כגון אדני עמודים יוניים, כותרות קורינתיות, אילים בדמויות נשים (האלות ניקה ואיסיס) ועוד; נתגלו גם שרידי רצפת פסיפסים מגוונים. לפי הכתובות המוקדשות לקהל אשקלון ולועד העיר, שנמצאו בבנין, יש להניח, כי אין זה אלא בית-הבולי של העיר אשקלון מתקופת האנטונינים (סוף המאה הב׳ אחרי ספה״נ).

בשנת 1922 בדקו גרסטנג ופיתיאן-אדמס בדיקה שטחית גם את התל בעזה. בגבעה שעליה משתרעת העיר החדשה נמצאו לרגלי החומה החדשה שרידי חומה עתיקה וחפצים שונים, ביחוד שברי כלי-חרס מתקופת הברונזה המאוחרת ומכל התקופות שלאחריה. בדיקה זו הביאה הוכחה ברורה להשקפה, כי שרידי עזה העתיקה (מימי הברונזה והברזל) קבורים תחת שפך עיי המפולת של גבעת העיר החדשה.

בשנת 1921 נוסד ליד מחלקת העתיקות של הממשלה „בית-הספר הבריטי לארכיאולוגיה״ (British School of Archaeology in Jerusalem ר״ת BSA). כבר בשנים הראשונות לקיומו התחיל מוסד זה לפעול בשותפות עם PEF עד שנתמזג אתו לגמרי. במרכז ההתענינות של בית הספר הבריטי עמדה חקירת חוף ים התיכון, וביחוד השרון ועמק עכו. בראש המוסד עמד בשנים הראשונות פרופ׳ ג׳והן גרסטנג.

לעומק על פני שטח מצומצם, כדי להגיע עד השכבות הקדומות ולקבוע את תקופות הישוב. — הוברר, כי את מקומה של אשקלון התנ״כית מציין גבנון קטן (כששים דונם מטריים) בתוך שטח אשקלון הרומאית. שברי כלי החרס הקדומים ביותר, שנמצאו במקום, הן מתקופת הברונזה התיכונה. בשכבת הברונזה המאוחרת נמצאו כלי-חרס קיפריים ומיקניים לרוב, וכן כלי-אלבסטרון מצריים; עיר זו נהרסה ונשרפה באש בראשית תקופת ברזל הקדומה, כנראה על-ידי הפלשתים (במחצית הראשונה של המאה הי״ב). ערך רב נודע לחקירת השכבה הפלשתית הקדומה באשקלון; תוצאותיה הובילו את פיתיאן-אדמס לידי מסקנות חדשות על אפיה של הקרמיקה הפלשתית, המכוונות לדעותיהם של מקאנזי ותירש. לדעתו מראה הקרמיקה הפלשתית דמיון רב לכלי-החרס שהיו נפוצים ביון במאות הי״ג — הי״א לפני ספה״נ, כלומר בפרק הזמן שלאחר התקופה המיקנית, וכי כלי-חרס פלשתיים אינם מצויים בשכבת הברנוזה המאוחרת באשקלון. כמו-כן הוכיח פיתיאן-אדמס, כי כלי-החרס הפלשתיים לא הובאו מחו״ל וגם לא נעשו לפי דוגמה השאולה מן החוץ. שמע מניה, כי קרמיקה זו היא פרי מסורת שהביאוה בצורה קדומה הפלשתים ופתוחה בארץ במקומות כבושם. — מתוך החקירות באשקלון הוארו באור חדש גם הקשרים, שהיו קיימים בין ערי השפלה ובין מרכזי המסחר שביון ובאיי הים בתקופת הברזל המאוחרת. התברר, כי השפעה יונית חדרה לארץ כבר בזמן קדום למדי, וכי עוד במאה הז׳ לפני ספה״נ הובאו לשפלה כלי-חרס מאי רודוס. — התגלית הארדיכלית החשובה ביותר באשקלון היא בנין גדול מהתקופה הרומאית (91,40 × 34 מ׳), שרק יסודותיו נשתמרו יפה. בפנים הבנין היתה חצר גדולה מוקפת עמודים ומדרום

הקדומה במדרון הצפוני-מזרחי של הכרמל, בקרבת תל-אַבּוּ-הֻוַאם, צפונה-מערבה לחיפה. לאחר עשר שנים נגשה מחלקת העתיקות של ממשלת א״י לחפירות שיטתיות בתל-אבו-הֻוַאם, שתוצאותיהן היו רבות-ערך לתולדות עמק-עכו.

עבודה חשובה יותר הוצאה לפועל בשנות 1922/4 בחורבות דֹּאר (היום אל-בֻּרְגִ׳ על-יד טַנְטוּרה), אחת מערי-החוף החשובות ביותר בארץ-ישראל, שפרחה בתקופת המקרא*) ובתקופה ההליניסטית—הרומאית. חקירה שטחית של חורבות המקום העלתה, כי העיר המאוחרת השתרעה מצפון לדרום באורך של 500 מ׳ וממזרח למערב — 300 מ׳ בערך. עיקר העבודה נעשה בחלקו הדרומי-מערבי של התל, סמוך לנמל העתיק. חקירת שברי כלי החרס הוכיחה, כי העיר היתה מיושבת החל מתקופת הברונזה המאוחרת. למאה הי״ד שייכים שברי כלי חרס קיפריים ופניקיים רבים, המעידים על הקשר בין דאר ובין ארצות ים התיכון ואייו. בשכבה מתקופת הברזל הקדומה לא נמצאו שום חרסים פלשתיים; עובדה זו מפליאה מאד, כי תעודה מצרית משנת 1100 לפני ספה״נ בקרוב מעידה על ישוב של תְּכּרים בדאר בזמן ההוא, והתְּכּרים מתיחסים לאותה קבוצת ״גויי הים״, שעליהם נמנים גם הפלשתים. כדאי לציין, כי גם בתלים שבעמק עכו לא נמצאו כלים פלשתיים (מחוץ לחרסים אחדים בתל-הרבג׳) וכן נדירים הם בעמק יזרעאל; נראה איפוא, כי השפעת התרבות הפלשתית במאות הי״ב—הי״א הצטמצמה בדרום הארץ, ותחום התפשטותם של הכלים הפלשתיים לא הרחיק מגבולות השרון הדרומי.

---

*) יהושע י״ב, כ״ג; שופטים א׳, כ״ז; מל״א ד׳, י״א.

בשנות 1922/3 נחקרו על-ידי BSA תלים אחדים בעמק עכו, שמהם עורר התענינות מיוחדת תל-הַרְבַּג׳ סמוך לכפר-חסידים. החקירות בתל-הרבג׳ הראו, כי המקום כבר היה מיושב בתקופת הברונזה הקדומה ובשלב הראשון של תקופת הברונזה התיכונה. בתקופת הברונזה המאוחרת חל תור פריחתה של העיר והיא הוקפה אז חומה עבה; נתגלו שתי שכבות של בניה מתקופה זו: אחת מהמאות הט״ו-הי״ד והשניה מהמאה הי״ג. נחקרה גם שורת קברים מחוץ לחומה, שבהם נמצאו כלי חרס וחרסים החל מתקופת הברונזה הקדומה ועד סוף ימי הברונזה המאוחרת (חרסים מיקניים). נראה, כי העיר מתקופת הברונזה המאוחרת נחרבה במחצית הראשונה של המאה הי״ב לפני ספה״נ. ואילו שרידי בנינים ומציאות שונות מתקופת הברזל הקדומה ומהשלב הראשון של תקופת הברזל התיכונה העלו, כי העיר נבנתה מחדש באמצע המאה הי״ב והיא המשיכה את קיומה עד המאה הח׳. נתגלו גם שרידי בנין מתקופת הברזל המאוחרת (משנת 400 לפני ספה״נ בערך). המקום היה מיושב גם בתקופה הערבית.—לדעתם של החופרים נמצא תל-הרבג׳ במקומה של חֲרֹשֶׁת־הַגּוֹיִם, עיר-בירתו של סיסרא. אבל יש מקום להנחה אחרת, כי התל מכסה על שרידי העיר אַכְשָׁף, הידועה ממכתבי תל-אל-עמארנה, מהמקורות המצריים ומהמקרא. — החקירות בתל-עַמְר, ליד שער-העמקים (מקום המעבר מעמק זבולון לעמק יזרעאל), הוכיחו, כי המקום היה מיושב החל מתקופת הברזל הקדומה ועד התקופה ההליניסטית, אבל לא היה מבוצר מעולם. הבדיקות בתל-אל-קַסִּיס, שבקרבת תל-עמר, העלו, כי במקום זה נתקיים ישוב רק בתקופת הברונזה הקדומה.— בשנת 1922 נבדקה על-ידי פ. ל. א. גַאי (P.L.O. Guy) מטעם BSA בית-קברות מתקופות הברונזה המאוחרת והברזל

(J. Garrow Duncan) ואחרי-כן — בשנות 1924/5 — בהנהלתו של דנקן בלבד.

עיקר עבודתם של החוקרים הללו נעשה בחשיפת שרידי החומות העתיקות בירושלים, במזרח הגבעה הדרומית-מזרחית (״העופל״) מעל פני נחל קדרון, ובצפונה, דרומה להר הבית. תשומת לב מיוחדת עוררה חומה עצומה המתנשאת מזרחה לגבעה מעל פני נחל-קדרון ועין-גיחון. חומה זו בנויה אבני גזית כבירות הערוכות בשני טורים משני צדדיה החיצוניים של החומה וביניהם מלוי אבני-גויל. עביה בשכבותיה העליונות מגיע עד שמנה מטרים, וביסודותיה — כדי 12 מ׳. חומה זו נמצאת מאחורי חיל הבנוי בצורת שפוע מקומר כלפי חוץ, כעין מעלה מדרגות, שנשתמר עד לגובה של 7 מ׳. הוא בנוי אבנים קטנות המסותתות יפה ומסודרות בנדבכים ישרים. מגדל עצום בנוי אבני גזית, שנתגלה בחלקה הצפוני של החומה המזרחית, שימש לחיזוק ההגנה. אין ספק כי זה הוא אחד משרידי הבצור הנאים ביותר שנתגלו עד כה בארץ, ויש ליחסו לראשית תקופת מלכי יהודה, ולא לתקופה היבוסית, כפי ששיערו החופרים. החומה עברה בקו חומת העיר היבוסית, שממנה נשתמרו שרידים שונים על שני שעריה בצפון ובמזרח.— שרידי ביצור מראשית המלוכה נתגלו גם בצפון ״העופל״ ושם נמצא גם מקום ״פרצת עיר דוד״, שנסתם על-ידי שלמה (מל״א י״א, כ״ז). נראה הדבר, כי שלמה הרחיב באופן ניכר את ״עיר דוד״ לצד צפון, בבנותו ״את בית ה׳ ואת ביתו ואת המלוא״ (מל״א ט׳, ט״ו). מקאליסטר ודנקן מצאו גם שרידי ביצור שונים ותיקוני-בדק בחומות מתקופות מאוחרות יותר.—כמו-כן עלה בידם לגלות שרידים מתקופת הברונזה המעידים על ישוב קדום מאד בירושלים.

חקירת השכבה של תקופת הברזל המאוחרת בדאר הביאה ראיות נוספות להתפשטות ההשפעה היונית בחופי הארץ במאות הה׳ והד׳ לפני ספה״נ. מציאות יוניות רבות, כגון כלים, פסילים, ואף קטעי כתובות יוניות, שייכות לתקופה שלפני אלכסנדר הגדול, בזמן שדאר היתה כפופה לצידון. מהמציאות הבודדות יש להזכיר שבר של כלי חרס יוני משנת 400 לפני ספה״נ בערך, שעליו חרותה הכתובת העברית ״ליבן״ (= לְיָבִין).

רוב השרידים שנחשפו בדאר הם מהתקופות ההליניסטית והרומאית, זמן פריחתה של עיר-נמל זו, שעמדה בקשר אמיץ עם ערי-המסחר שבחופי הים התיכון, ומלאה גם תפקיד חשוב בחייהן המדיניים של סוריה וארץ-ישראל. לסוף המאה הב׳ לפני ספה״נ—ואולי לימי זוילוס, שליט דאר לפני כבוש העיר על-ידי אלכסנדר ינאי — יש ליחס את בנין-האולמות הגדול, שנתגלה בקרבת הנמל; בנין זה היה מוקף חומה ובנוי אבני גזית בנדבכים ישרים בשיטת אריח ולבנה; עמודים וכותרות יוניות מעידים על תפארת הבית. כניסה לבנין שמשו שני שערים הפונים לצד העיר, ואילו מצד הים לא נמצא שום פתח בחומתו. ונראה כי היה זה בנין צבורי חשוב שתפקידו עדיין לא נתברר.

בשנת 1923 הועמדה שוב ירושלים העתיקה במרכז ההתענינות הארכיאולוגית. לאחר הפסקה של חצי יובל שנים, חדשה PEF את חפירותיה ב״עופל״ מתוך תקוה ישנה להפיץ אור על הבעיות הכרוכות בתולדותיה של העיר בתקופת המקרא. החפירות נמשכו שלש שנים, 1923/5, בראשונה בהנהלתו של מקאליסטר ובעזרתו של ג׳ ג. דנקן

מתוך החפירות הללו הוברר בודאות, כי "עיר דוד" עמדה במקום העיר היבוסית (מצודת ציון), כלומר על הגבעה המזרחית-הדרומית של ירושלים; שטחה הגיע עד כדי 105×350 מטר, ולה ארבעה שערים מארבע רוחותיה. כבר דוד התחיל, כנראה, להרחיב את העיר לצד צפון: "ויבן דוד סביב מן המלוא וביתה" (שמ"ב ה', ט'). בתקופתו של שלמה נכלל בתחום העיר גם שטח הר הבית; ירושלים השתרעה בימיו על פני שטח של מאה דונם בערך ולה ארבעה שערים חיצוניים ושלשה שערים פנימיים. חיבור "עיר דוד" עם "הר הבית" הוקם על-ידי "המלוא", כלומר על-ידי סתימת הגיא המפריד ביניהם ובנית בניני הפאר, שהקים המלך עליו. במשך ימי הבית הראשון הורחבה העיר לצד צפון-מערב ("המשנה"? מל"ב כ"ב, י"ד; צפניה א', י') מערבה לגיא העיר ("המכתש"?), וכן לצד דרום (סביבות ברכת השלח, ישעיה כ"ב, ט'-י"א). בימי נחמיה הקיפה העיר שטח של 160 דונם בערך ולה שבעה שערים חיצוניים. בתקופה ההליניסטית התחיל גידולה המהיר של העיר, והרחבתה לצד מערב וצפון, בעוד שה"עופל" שימש כמצודת העיר לחיל המצב היוני (חקרא) עד ימי שמעון החשמונאי, שהרס את המצודה עד היסוד (140 לפני ספה"נ). מאז ירד לנצח ערכו של ה"עופל" וישובה של ירושלים התחיל להתפשט יותר ויותר על פני הגבעה המערבית. תקופת הפריחה של ירושלים בימי החשמונאים ובית-הירודס הובלטה במידה רבה על-ידי תגליות רבות ועל-ידי שרידי הביצור והבנינים, שנחשפו ממעבה-האדמה. בסוף ימי הבית השני השתרעה ירושלים על-פני שטח העולה על 700 דונם ולה שמנה שערים. — ידיעות חדשות על הטופוגראפיה של ירושלים בתקופה ההיא נוספו מתוך החפירות בקו-החומה השלישית, כפי שנראה להלן.

אולם קביעתם הכרונולוגית של החרסים, שנתגלו על-ידם במערות ובשפך העיים, היא לקויה מאד. שברי כלי החרס הקדומים ביותר, שנתגלו בחפירותיהם, הם מהשלב השני של תקופת הברונזה הקדומה (לפי מקאליסטר ודנקן „קראמיקה ניאוליתית" !), היינו מהמחצית השניה של האלף השלישי לפני ספה״נ. נראה הדבר, כי ירושלים נוסדה באמצע האלף השלישי לפני ספה״נ. — מהמציאות הבודדות, שנחשפו בחפירות, מענין ביחוד האוסטראקון העברי השייך לסוף ימי הבית הראשון, שנמצא במערה גדולה שבמזרח ה„עופל". זוהי רשימת אנשים עם ציון מקום מוצאם, אבל רק שלש השורות העליונות נשתמרו במצב תקין. כמו-כן נמצאו ידיות של כדים עם טביעת חותמות „למלך" בתוספת שם עיר (ראה לוח ה׳) מסוף ימי הבית הראשון וכן ידיות עם כתובות „יהד" ו„ירשלם" מימי שיבת ציון (ראה לעיל עמ׳ 52). — את חפירותיהם של מקאליסטר ודנקן המשיכו בשנות 1927/8 ג׳והן קְרוֹפּוּט (John Crowfoot) וג׳. מ. פִּיץ־גֶ׳רַלְד (G.M. FitzGerald) מטעם BSA. קרופוט הוסיף הרבה על ידיעת הטופוגראפיה של ירושלים הקדומה. בעיקר עסק בבדיקת שרידי הבצור של ה„עופל" מצד מערב על פני „הגיא" (עמק טירופויון). במקום זה נמצא המשכה המערבי של החומה מראשית המלוכה היהודית ובתוכה שער רחב (כ-3,50 מ׳), המוגן על-ידי שני מגדלים עצומים. נראה, כי זה הוא „שער הגיא" (נחמיה ב׳, י״ג), שבו המשיכו להשתמש במשך מאות שנים, מימי שלמה ועד תקופת החשמונאים. — בשנות 1923/4 עסק גם ר. וייל בחשיפת שרידי ה„עופל". בעיקר הצטמצם בחקירת שרידי החומות שהקיפו את ירושלים מצד דרום בסביבות השלח, בבירור שאלות הכרוכות בתולדותיה של עיר-דוד ובבדיקת שרידי קבר מפואר מתקופת מלכי יהודה, העשוי בסגנון קברי המלכים הפיניקיים.

באש, כנראה, בסוף המאה הי״ב (ראה שופטים כ׳, מ׳). לתקופה השניה שייכת מצודת שאול המלך (סוף המאה הי״א לפני ספה״נ), שממנה נשתמרו רק מגדל אחד וחלקי חומות. המצודה היתה בנויה בצורת מלבן ולה חומה כפולה וארבעה מגדלים בפינותיה. אורך המצודה — 52 מ׳ ורחבה 35 מ׳ (או לפי אומדנה אחרת: 52X65 מ׳), ושטח המגדל שנשתמר: 9X13 מ׳. המצודה נהרסה — כפי הנראה — על־ידי הפלשתים לאחר מלחמת מכמש ותוקנה מחדש על־ידי שאול בצורתה ובסגנון בניתה הקודמים. במאה הט׳ לפני ספה״נ נהרסו חומות המצודה, אבל מעל למגדל הדרומי-המערבי הוקם מגדל-צופים עצום, שחומתו החיצונית היתה מוגנת על־ידי חיל. ונראה, כי זה הוא ביצורו של אסא, שנחרב ונבנה מחדש במאה הז׳ ונהרס כלו בימי כבוש הכשדים. מציאות שונות, שנתגלו בחפירות, מוצאן מתקופת מלכי יהודה, מימי שיבת ציון ומן התקופה ההליניסטית. בשתי התקופות האחרונות הגיעה העיר לידי התפתחותה הגדולה ביותר. נתברר בודאות, כי העיר נהרסה כליל על־ידי טיטוס בימי חורבן הבית השני. החפירות בגבעת-שאול ערכן רב מכמה בחינות. ראשית-כל הוברר, כי העיר היא מיסודם של בני ישראל ואין לך תקופה שהיתה מיושבת על־ידי עם אחר מלבד בני־ישראל (בני בנימין ויהודים). שנית ניתנה כאן הזדמנות יפה להכיר את טיב תוצרת כלי החרס ואת מלאכת הבניה מימי השופטים ומראשית המלוכה בישראל. יש לציין את העדרם הגמור של כלי חרס פלשתיים במקום. הכלים מתקופת שאול מצטיינים ביפים ובטיב מלאכתם, ומעידים הם על מדת אמידותם של התושבים, שבעצם היו אכרים עשירים בעלי נחלות ואחוזות. מבין המציאות הבודדות מתקופה זו ראוי להזכר חודה של מחרשת ברזל, מציאה המעידה כי כבר התחילו להשתמש אז

על־יד PEF ו־BSA תופס מקום חשוב בהתפתחות המחקר הארכיאולוגי "בית הספר האמריקני לחקירת המזרח" (ר"ת ASOR), שנתארגן מחדש בשנת 1920 בהנהלתו של פרופ' ו. פ. אולברייט. מוסד זה התחיל לפרסם את ה־"Bulletin of the ASOR" ו־"Annual of the ASOR" ולעסוק בחפירות ובחקירות ארכיאולוגיות בכל חלקי הארץ. מפעלו הראשון של אולברייט היא עבודת החפירה בגִּבְעַת־שָׁאוּל, שנערכה בשנות 1922/3.

ג ב ע ה (גבעת־בנימין, גבעת־שאול), היום תל־אל־פול, נמצאת 5 ק"מ צפונה לירושלים בקו־הדרך הראשית לשכם. בימי השופטים היתה אחת הערים החשובות בגבול שבט בנימין, ובימי שאול — בירת המלוכה הישראלית. גם בתקופת מלכי ישראל ויהודה נודעה לה חשיבות־מה, ונראה כי "גבע בנימין", שבנה אסא מלך יהודה כמבצר־מגן על ירושלים מצד הצפון, איננה אלא ג ב ע ה האמורה כאן *). העיר המשיכה להתקיים גם בימי הבית השני.

אולברייט התמסר לחשיפת הגבנונית הקטנה שעל שיא התל, המסמנת את מקומה של המצודה העתיקה. הוא הצליח להבחין בארבע שכבות ושבעה שלבי־בניה המתיחסים לארבע תקופות שונות: א) ימי השופטים; ב) ימי שאול; ג) תקופת הבית הראשון ו־ד) תקופת הבית השני. ידיעות חשובות לתולדות גבעה נוספו בעונת החפירה השניה, בשנת 1933. נתברר, כי העיר נוסדה — כפי הנראה על־ידי בני בנימין — בזמן המעבר מתקופת הברונזה לתקופת הברזל (1200 לפני ספה"נ בערך) והיתה מוקפת חומה. עיר זו נהרסה ונשרפה

---

*) שופטים י"ט, כ'; שמו"א י', כ"ו; י"א, ד'; כ"ב, ו'; מל"א ט"ו, כ"ב; ישעיה י', כ"ט.

החורבות של צוער המאוחרת הוכיחה, כי ישוב זה התקיים רק החל מהתקופה הרומאית, ונראה הדבר, כי צוער התנ״כית, שבקרבתה נבנתה העיר המאוחרת, מכוסה היום במי ים-המלח, כמוה כמו שרידי שאר ארבע הערים. תגלית חשובה, שנזדמנה לחוקרים בקרבת נאות המדבר אל-מזרעה, הפיצה אור חדש על תולדות ההתישבות בחבל זה. בבַּאב א-דְ׳רַעְא, השוכנת כמאה וחמשים מטר מעל פני ים-המלח, נגלו חורבות בנינים, שעמדו בתוך מחנה גדול ומבוצר (מעין המחנה של בני ישראל בגלגל) ומסביבו שרידי ישוב בסוכות וקברים. במקום זה נתגלתה גם שורת מצבות שמטו ונפלו, ונראה כי זה הוא מקום קדוש. חקירת החרסים וכלי הצור הוכיחה, כי הישוב בבאב א-ד׳רעא היה קיים במחצית השניה של האלף השלישי לפני ספה״נ, ונראה הדבר, כי בשנת 2000 לפני ספה״נ בערך נפסק שם הישוב לגמרי ולא נתחדש עוד. מובן מאליו כי מתוך המציאות הארכיאולוגית בבאב-א-ד׳רעא אין להוציא מסקנות על הזמן שבו נחרבו סדום ועמורה, וכל-שכן על תקופתו של אברהם; אבל מאידך גיסא ברור למדי, כי במשך האלף השלישי לפני ספה״נ היתה הככר שמדרום לים-המלח מיושבת אוכלוסים בעלי תרבות מפותחת, עובדה המאשרת את הידיעות שנשתמרו בספר בראשית.

עוד לפני המלחמה העולמית ניגש אַגֶה שְׁמִידט (A. Schmidt) לחפירות בְּשִׁילֹה. החפירות נתחדשו בשנת 1922 ונמשכו בקנה מדה גדול יותר בשנות 1926, 1929 ו-1932 על-ידי משלחת דנית בהנהלת הַנְס קְיֶאר (Hans Kjaer) וא. שמידט. כיועץ ארכיאולוגי שמש אולברייט בשלש העונות הראשונות אחרי המלחמה ונ. גליק — בעונה האחרונה.

במתכת זו בתעשית מכשירי עבודה (השוה שמו״א י״א, י״ט-כ״א).

עבודות חקירה חשובות בוצעו על-ידי אולברייט מטעם ASOR בסביבות שונות בארץ משני עברי הירדן וביחוד בעמק-הירדן, שתוצאותיהן היו חשובות לתולדות ההתישבות בארץ-ישראל בתקופות הברונזה והברזל, ולזיהוי הישובים הידועים לנו מהמקורות ההיסטוריים עם תלים שנבדקו על-ידו. חקירה שטחית בתלים של עמק-הירדן בלבד הביאה לידי תוצאות מעינות בנוגע לקדמות ההתישבות בחבל זה. בדיקת הקראמיקה הנפלאה מתקופת הברונזה הקדומה בבֵית-יְרַח, היום חרבת-כֶּרַךְ במקום מוצא הירדן מים כנרת, הוכיחה כי במחצית השניה של האלף השלישי לפני ספה״נ עברה תקופת פריחה על כל ככר הירדן (השוה בראשית י״ג, י׳) וביחוד על הישובים שבקרבת דרכים ראשיות. ידיעות נוספות על קדמות הישוב בעמק זה הועלו על-ידי החפירות, שנערכו לאחר שנים בתלילאת-אל-עַ׳סול, על חופו הצפוני-מזרחי של ים המלח וביריחו; בשני המקומות נתגלו שרידי ישובים מהתקופה הכלקוליתית הקודמת לתקופת הברונזה.

חשיבות מיוחדת נודעה לחקירת החבל דרומה לים המלח, שנערכה על-ידי אולברייט בהשתתפות מ. ג. קייל (M. G. Kyle) בשנת 1924. כוונת החוקרים היתה לבדוק את השרידים הארכיאולוגיים ב״ככר״, על חופו הדרומי של ים-המלח, העשירה במעינות ובנאות מדבר; בחבל זה פרחו בימים קדומים מאד חמש הערים: סדום, עמורה, אדמה, צבויים וצוער. בזמנם מאוחרים היתה ידועה בסביבה זו עיר אחת, שנשאה את השם הקדום צוער. אולם חקירת

הפלשתים לאחר המלחמה באבן־העזר, עובדה המתאשרת גם על־ידי עדויות אחדות במקרא*). לחקירת תקופת השופטים מעוררת את תשומת לבנו ביחוד שורת הבתים שנחשפה בשילה, וכמו־כן כלי־החרס, המקנים לנו מושג יפה על התרבות החמרית של התקופה ההיא. מהמציאות הבודדות מענין ביחוד משקל, עליו חרותה כתובת עברית בכתב קדמון (המאה הי״ב ?), שניטשטשה במדה כזאת, עד שאין לפענחה. עד כה לא עלה בידי החופרים לגלות כל שריד מהמקדש בשילה וגם לא נתברר המקום שבו עמד.

מתוך החפירות בשילה נראה, כי בימי הבית השני ובמשך התקופה הרומאית־הביזנטית נתקיים במקום ישוב גדול למדי. הערצת המקום על־ידי היהודים ובעקבותיהם גם על־ידי הנוצרים גררה אחריה בנין בתי־כנסת וכנסיות. בזמן החפירות נחשפו שתי כנסיות בעלות רצפות פסיפסים מגוונים ומצויירים יפה מהתקופה הביזנטית. גם המושלמים הודו בקדושת המקום, שהיהודים החזיקו בה משך כל ימי הבינים, והפכו למסגדים שני בנינים עתיקים, אשר באחד מהם הכירו החוקרים בית־כנסת קדמון. — החקירה הארכיאולוגית בשילה העלתה איפוא תמונה חיה מתולדות העיר, שמסורת קדושתה נעוצה בימי ראשית התנחלותם של בני ישראל בהרי אפרים ונתקיימה בידי היהודים עד לאחרית ימי הבינים, ומהם עברה לנוצרים ולמושלמים.

עיקר חשיבותן של החפירות הנידונות לעיל הוא בהארת זמן־בינים מכריע בתולדות תרבות הארץ, היינו תקופת הברזל הקדומה (המאות הי״ב — הי׳ לפני ספה״נ). על־ידי עבודת החקירה, שהתנהלה בארץ לפני המלחמה ובהיקף רחב

*) ירמיהו ז׳, י״ב; תהלים ע״ח, ס׳—ס״ג.

שילה, היום חרבת־סֵילוּן, שוכנת בתוך הרי אפרים, מזרחה־דרומה ללבונה (חַאן־לֻבַּאן). במקום זה היה מרכז דתי לבני ישראל, החשוב ביותר בארץ־ישראל לפני בנין בית המקדש בירושלים. שם עמד בימי השופטים אהל־המועד ובו שרתה משפחת הכהנים שהתיחסה על אהרן הכהן. בימי עלי הכהן מוצאים אנו בשילה היכל, שבו נשמר ארון־הברית. לאחר המלחמה באבן־העזר ושבית הארון על־ידי הפלשתים ירד ערכה הדתי של שילה. בתקופת המלכים לא היתה אלא עיירה קטנה*). העיר המשיכה את קיומה בכל ימי הבית השני והגיעה לשגשוג בתקופות הרומאית והביזנטית. הישוב בשילה לא נפסק עד ימי הבינים המאוחרים.

מתוך החפירות בשילה הוברר, כי המקום היה תפוס בידי ישוב כבר בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת, כלומר בזמנים שקדמו לכבוש ארץ-ישראל על-ידי בני ישראל. שרידים שונים, וביחוד כלי-חרס, מעידים על תקופת פריחה, שעברה על העיר בימי השופטים, במאה הי״ב ובמחצית הראשונה של המאה הי״א לפני ספה״נ. בזמן זה התפשטה שילה על פני שטח גדול למדי, והיתה מוקפת חומה. כלי-החרס משכבה זו טפוסיים הם לשלב הראשון של תקופת הברזל הקדומה. לעומת זה נדירים הם שרידי-ישוב מסוף המאה הי״א, ומהמאות הי׳—הט׳ לפני ספה״נ. מתוך השואה בין כלי-החרס והחרסים המאוחרים ביותר מהשכבה השייכת לתקופת הברזל הקדומה בשילה ובין כלי החרס מראשית המלוכה בישראל, שנתגלו בגבעה ובמקומות אחרים בארץ, אפשר להגיע לידי מסקנה, כי בשנת 1050 לפני ספה״נ בערך נחרבה העיר, ופירוש הדבר, כי שילה נהרסה על-ידי

---

*) יהושע י״ח, א׳; שמו״א א׳ — ד׳; מל״א י״ד, ב׳; ירמיה מ״א, ה׳.

חסות פרעה עד אמצע המאה הי״ב. בהשתלשלות זו משתלבת מסורת המקרא אשר לפיה התלכדו שבטי ישראל בארץ-ישראל הצפונית והתיכונה ליחידה צבאית־מדינית אחת בימי דבורה; ברית שבטים זמנית זו נחלה נצחונות מכריעים במלחמתה עם מלכי כנען בעמק יזרעאל (שופטים ד׳־ה׳). — החפירות והחקירות בתלים שבעמק עכו ובעמק יזרעאל הוכיחו בעדות ברורה את דלדולן של הערים הכנעניות הגדולות היושבות לאורך המסילות הראשיות וכן את חורבנן של ערים כנעניות רבות במחצית הראשונה של המאה הי״ב לפני ספה״נ, כגון תל-אבו-הואם, תל-הרבג׳ (חרושת הגויים?), מגידו, תענך. מאורעות אלו הם תוצאות חילופי עמים ושלטון, שהתרחשו בארץ בפרק זמן זה, ויתכן כי בעיקר אינם אלא תוצאה ישרה מנפתוליהם של שבטי ישראל עם מלכי כנען. ונראה, כי מרבית הערים הנחרבות נבנו מחדש בתקופת הברזל הקדומה, אחדות ישבו בהריסותיהן עד ימי המלוכה הישראלית, ויש מהן שהפכו תלי־עולם, ובמקומן צצו ישובים חדשים שנוסדו בקרבתן.

ואשר לתולדותיה של התישבות בני-ישראל בהרים, הרי נתוסף חומר חשוב מתוך החקירה הארכיאולוגית בהרי אפרים ובנימין. נתברר בוודאות, כי תמורות מכריעות חלו באפיו של חבל-ארץ זה בזמן המעבר מתקופת הברונזה לתקופת הברזל. בעוד שבתקופת הברונזה המאוחרת היה ישובו דל ומספר עריו מועט, כי רחוק הוא החבל ממרכזי המסחר ומן המסילות הגדולות, הרי עם התנחלותם של בני־ישראל בימי השופטים הולכים ונוסדים בהרים אלה ערים וכפרים, המתפתחים ומשגשגים עם גידולה של האוכלוסיה הישראלית והסתגלותה לחיי ישוב של קבע ועבודת אדמה.

יותר על-ידי החפירות בבית-שאן, שעליהן ידובר להלן, מתקבל מושג בהיר על השגשוג התרבותי והגאות הכלכלית, שעברו על ארץ-ישראל בתקופת הברונזה המאוחרת, היא תקופת שלטון המצרים במאות הט״ז—הי״ג לפני ספה״נ. ממכתבי תל-אל-עמארנה ומהמקורות המצריים למדים אנו, כי כבר במאה הי״ד אמנם נראו סימני ירידה בחיי הארץ לרגלי עלית העברים (החברו) והתרופפות שלטון המצרים, אבל בתקופת שלטונה של השושלת הי״ט במצרים, בימי סתי הראשון (1319-1301 לפני ספה״נ בערך), רעמסס השני (1301-1235) ומרנפתח (1235-1227), עדיין החזיקו המצרים את תוקף שלטונם בארץ וביחוד במסילות הגדולות, בהן עברו שיירות-המסחר וחיל פרעה ממצרים לאסיה המערבית, וערים חשובות מפאת ערכן האסטרטגי והכלכלי, כגון מגידו ובית-שאן, היו עדיין נתונות תחת חסות המצרים כל ימיו של רעמסס השלישי (1195-1164 לפני ספה״נ, לפי הכרונולוגיה של בורכארדט ואולברייט).

השנוי הכביר בתרבות הארץ, שבא עם המעבר מתקופת הברונזה לתקופת הברזל, התחולל בעקב נדידת עמים עצומה, שהכתה גלים בכל ארצות אסיה המערבית וארצות הים התיכון. אז הוצפה הארץ נחשול שבטים צעירים: בני־ישראל והשבטים הקרובים להם עלו ובאו מן המדבר ואילו „גויי-הים" הסתערו מחופי הים התיכון ומאייו. ממצבת מרנפתח, שמצא פיטרי בשנת 1896 בלֻקצר שבמצרים, נודע לנו, כי בשנת 1230 לפני ספה״נ בערך נלחם פרעה זה עם ישראל על אדמת הארץ; נראה, כי התישבותם והתנחלותם של בני ישראל באיזורי ההרים התחילה כבר במאות הי״ד-הי״ג, ואילו העמקים נשארו תפוסים בידי הכנענים, שעמדו תחת

יודעים אנו, כי עלית ״גויי הים״ החלה עוד בימי מרנפתח. כתובת רעמסס הג׳ משנת 11 למלוכו (1188) מספרת על התפרצות ״גויי-הים״ (פלשת, תכר ועוד) מארצות הים האיגאי ואיי הים התיכון לאסיה המערבית ועל נסיונם לחדור גם למצרים. רעמסס הג׳ מתפאר אמנם בכתובתו, שהצליח לנצחם ולגרשם מגבולות הארץ, אבל החקירה הארכיאולוגית בארץ-ישראל מלמדת אותנו, כי לא עלה בידי פרעה זה לשבור את כחם ולהדוף אותם כליל, ונהפוך הוא: באמצע המאה הי״ב כבר חלה התישבות הפלשתים בשפלה ויסוד חמש המדינות — גלילות ״חמשת סרני פלשתים״, לפי לשון המקרא. ונראה, כי עוד במאה הי״ב התחילה התפשטות הפלשתים לפנים ארץ יהודה ונחלת דן, ובאמצע המאה הי״א כבר הספיקו לחדור לפנים ארץ אפרים ולהרוס את מקדש שילה.—החפירות באשקלון, בבית-שמש, בגזר ובמקומות אחרים הביאו סמוכין לדבר, כי הפלשתים הביאו לארץ סוג מיוחד של כלי-חרס מארצות הים האיגאי. אבל תפוצת כלי החרס הללו הצטמצמה בעיקר בשפלה ובחבלים הקרובים לה, כלומר במרכזי התישבותם של הפלשתים; לעומת זה אינם נפוצים בצפון הארץ ונדירים הם בהרי אפרים ובנימין. נראה איפוא, כי התרבות הפלשתית לא הרחיקה את שלוחותיה לפנים הארץ, ובני ישראל שישבו בעיקר בהרים לא הושפעו על-ידי תוצרתם של הכובשים הנכרים, והמשיכו לפתח את מלאכת הקדרות לפי המסורת שקבלו מהתושבים, שקדמו להם בארץ. מן הראוי לציין, כי גם בשפלה לא ארכה מסורת הכלים הפלשתיים אלא דורות מספר, מהמחצית הראשונה של המאה הי״ב ועד סוף המאה הי״א; קרוב לשנת 1000 לפני ספה״נ היא חדלה לגמרי, אולי כתוצאה מן הטמיעה המוחלטת של הכובשים הפלשתיים בישוב

ונראה, כי עד מהרה עיכלו שבטי ישראל את יסודות התרבות המקומית, הכשירו שטחים נרחבים יותר ויותר לחקלאות ורכשו לעצמם במידה ההולכת וגוברת את הידיעות התכניות הנחוצות במלאכה ובבנין. דווקא בבנין ערים משתקפת התמורה הרבה שבאה על הארץ עם עלית העברים. הביצור הישראלי מימות השופטים הוא לקוי לעומת הביצור הכנעני שקדם לו. עובי החומות אינו עולה על 1.50 מ׳ עד 2 מ׳, ולעתים קרובות הסתפקו בני ישראל בתקון החומות הכנעניות שנהרסו בידיהם. השליט הכנעני רשאי היה לגייס בחזקת־יד את נתיניו לעבודת אנגריה, ואילו בחיי שבטי ישראל בימי השופטים משלה עדיין המסורת הפטריארכלית, שאינה מניחה מקום לביצוע עבודות צבוריות מתוך כפיה ולחץ מצד השופטים וראשי־האבות. רק עם תקופת המלוכה בישראל ניכרים שינויים לשיכלול מלאכת הביצור; ונראה, כי כבר בימי שאול הנהיגו גיוס תושבים לעבודות המלך (שמו״א ח׳, ט״ז), ומצודת שאול בגבעה משמשת תעודה אלמת ל״משפט המלוכה״ (שם, י׳, כ״ה) הקדום בישראל. ואולם רק בימי דוד ושלמה בלבד אפשר היה להגשים מפעלים כבירים על־ידי העבדת שבויים ועבדים מהישוב בלתי־הישראלי שנותר בארץ. רק אז נבנו חומות ירושלים העצומות וארמונות הפאר שלה, כמו כן הוקמו אז ערי המסכנות וערי הרכב בכל גבולות ארץ־ישראל (מל״א ט׳, ט״ו ואילך), אשר חוסנן מבצבץ ועולה כיום מתוך החפירות במקומות שונים בארץ ומפליא את עין החוקר במידותיו הנרחבות ובטיב המלאכה הארדיכלית.

ראינו כבר, כי החפירות בשפלה הוסיפו חומר חשוב לתולדות התנחלות הפלשתים בתקופת השופטים. ממקורות מצריים

תקופת מלכותו הצבאית של שאול, שנולדה במלחמות הקשות בין הפלשתים ושבטי ישראל. החפירות בגבעה הראו, כאמור לעיל, כי בימי שאול הגיעו כבר בני ישראל לדרגה ניכרת של תרבותם החמרית וליכולת תכנית ברורה בחכמת הביצור. המצודה בגבעה היא דוגמה יפה למלאכת-ביצור ישראלית, שהיתה נהוגה בתחילת תקופת המלכים גם בארץ-יהודה ובמואב.

תקופה חדשה בתולדות הארץ נפתחה בימי דוד, היא תקופת הזוהר של ממלכת ישראל ויהודה, שהגיעה לשיא פריחתה בימי שלמה. מערכת ביצור ירושלים בלבד, ששרידיה נחשפו בחפירות PEF ו-BSA, דיה לשמש דוגמה מרהיבת-עין לטיב מלאכת-האמנות הארדיכלית המעולה מראשית המלוכה בישראל. אולם רק בשנים האחרונות — בחפירות מגידו, שומרון, מצפה, בית-אל, תל-בית-מרסם, לכיש—הובלטה במדה גדושה רמת התרבות החמרית הגבוהה, שאליה הגיעו העברים בימי שלמה ובתקופת שתי הממלכות. וכן הביאו החפירות, שנערכו בשנים האחרונות בבית-צור, בלכיש ובמקומות אחרים, חומר חדש להכרת החיים בארץ בימי שיבת-ציון ובית-החשמונאים, וסייעו לפתרון בעיות שונות הכרוכות בתקופה חשובה זו בתולדות הארץ. לעומת זה התקדמה כבר בשנים הראשונות שלאחר המלחמה העולמית חקירת השרידים היהודיים בני סוף ימיו של הבית השני והתקופה שלאחריו, בעיקר על-ידי החפירות והחקירות שבוצעו לכתחילה בידי החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל ועתיקותיה, המוסד העברי הראשון שנטל על עצמו את התפקיד לעסוק בחקירת שרידי העבר העברי בארץ, ובהמשך הזמן על-ידי האוניברסיטה העברית ומחלקת העתיקות של ממשלת ארץ-ישראל.

הכנעני אשר עליו השתלטו. — על אפיה המיוחד של התרבות הפלשתית בתקופת השופטים—זולת כלי-החרס—ועל הערכים שהביאו אתם לארץ עודנו חסרים ידיעות כיום. הואיל ולא נחשף עדיין אף בנין פלשתי אחד, העלול להפיץ אור על

ציור י״ג. כלי חרס "פלשתיים" מהשפלה.

האמנות הארדיכלית המיוחדת שפתחו בארץ, אין להגיד בבטחה, כי הבית המתואר בשופטים ט״ז, כ״ה-כ״ז היה בנוי בסגנון המיוחד לפלשתים. לעומת זה יש יסוד להנחה, כי הפלשתים הביאו אתם כלי זין מנחושת וברזל, אשר לא היו ידועים בארץ עד ימיהם (השוה שמו״א י״ז, ה׳-ז׳). דעה מוסמכת היא, כי תפוצת הברזל בארץ חלה בימי עלית הפלשתים, וכי הם פיתחו בארץ את מלאכת החרש. ואמנם מתוך החפירות הארכיאולוגיות נראה, כי לפני המאה הי״א השמוש במתכת זו לא היה נפוץ בארץ, אם כי בארצות אחרות של אסיה המערבית ידעו אותה היטב כבר בזמנים קדומים מאד.—לבסוף עוד אזכיר, כי הפלשתים הביאו אתם, כנראה, גם אופן קבורה מיוחד, שהיה נפוץ בימי קדם באירופה — ה tumuli. קברות כאלה (מהמאה הי״א לפסה״נ) נתגלו על-ידי אולברייט במַלְחָה על-יד ירושלים.

באור חדש האירה החקירה הארכיאולוגית גם את

הנהיגו במקומן תיבות-אבן. את הגלוסקמאות היו נוהגים להעמיד בחדר מיוחד או — מחוסר מקום – בחדר-הכוכים או בכוכים גופם. הגלוסקמאות חצובות ברובן מגוש אבן-גיר אחד בצורת מלבן, ומדותיהן הן בגבולות: מ-40 עד 80 ס״מ באורך, מ-20 עד 50 ס״מ ברוחב ומ-20 עד 40 ס״מ בגובה. למכסותיהן צורות מצורות שונות: שטוחים, מקומרים ומחודדים. על דפניהן של גלוסקמאות רבות חרותים ציורים גיאומטריים שונים, מוטיבים מעולם הצומח ולפעמים גם ציורים ארדיכליים (חזית של בנין, עמודים וכדומה). לרוב מוצאים אנו שושנים מסוגננים נתונים בתוך עגולים קונצנטריים. על גלוסקמאות רבות נראים גם סימני הצבע שבו נמשחו. ערך רב נודע לכתובות העבריות, הארמיות והיוניות, החרותות על דפני גלוסקמאות שונות; מוסרות הן לדורות הבאים את שמות האנשים, שעצמותיהם לוקטו ונאספו לתוך הגלוסקמאות; לפעמים מוצאים אנו בכתובות אלו גם תוארים וידיעות מועטות על הנפטרים. חומר אפיגראפי זה חשיבותו רבה לא רק לגבי ידיעת השמות, שהיו נפוצים בקרב אבותינו בימי הבית השני ולגבי חקירת התפתחותו של הכתב העברי המרובע, אלא הוא מוסיף גם ידיעות מענינות לתולדות המשפחות המיוחסות, שחיו בירושלים בדורות האחרונים לפני חורבנה.

מערת-קברים מענינת נתגלתה ונבדקה על-ידי ל. א. מאיר מטעם מחלקת העתיקות בשנת 1923 בנחל קדרון. היא כוללת ״חצר״ מרובעת ושני חדרים. מתוך חציבת שקעים, שהמיכו את רצפות החדרים ליד הכניסה, התהוו אצטבאות לאורך שלשת הקירות. אחד החדרים שמש לקבורת מתים על פני האצטבאות (לפני ליקוט העצמות), והשני — מחסן

מראשית קיומה הקדישה החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל את מרצה לחקר בתי-העלמין של ירושלים העתיקה. אמנם כבר לפני המלחמה היו ידועות מערות-קברים מרובות, חצובות בסלע בסביבה הקרובה של ירושלים, אבל רובן הגדול כבר נפתח ונשדד בדורות קדומים, ורק מועטות מהן, שניצלו מידי הפלחים, נתגלו במקרה ונבדקו על-ידי הארכיאולוגים, כגון: ״קברי המלכים״, קבר ניקנור מאלכסנדריה בגן האוניברסיטה ומספר קברים מעניינים על הר הזיתים, בנחל קדרון, בסנהדריה ובשכונת הבוכרים, על הר ציון ובניקופוריה. אולם לאחר המלחמה העולמית התרחבה חקירת המערות שבסביבת ירושלים, בעיקר לרגלי גילויים מקריים רבים בשטח בית-העלמין בעקב הבניה האינטנסיבית. מערות-קברים רבות, שנעלמו מעיני מחפשי מטמונים ונמצאו בשלמותן סתומות ומכוסות, נתפנו מעייהן ונבדקו באופן שיטתי ובתשומת-לב רבה הן מבחינת מבניהן הארדיכלי על סוגיהן וטפוסיהן השונים והן מבחינת מציאות הבודדות — לרוב כלי חרס וכלי זכוכית — שנתגלו בתוכן. תוצאות עבודת-החקירה הזאת רבות-ערך הן גם להכרת מנהגי הקבורה, שנהגו בהן אבותינו בימי הבית השני — בתקופת בית החשמונאים ובית הירודס — וגם לידיעת המלאכה הארדיכלית (חציבת מערות בסלע), שהגיעה אצלם למדרגה אמנותית גבוהה. ידוע ידענו, כי בתקופה הנידונה היו היהודים נוהגים לקבור את מתיהם על אצטבאות או בתוך כוכים חצובים בקבר משפחתי, ולכשהגיע הזמן לפנות מקום קבורה נוסף לאחד מבני המשפחה, היו מלקטים את עצמות המתים מעל האצטבעות או מן הכוכים ומפנים מקום לבאים אחריהם. את העצמות המלוקטות היו נותנים בתוך תיבות קטנות — גלוקסמאות ; ונראה, כי בתחילה השתמשו בתיבות-עץ ואח״כ

מדרגות יורדים אל פתח החדר הראשון, שבכל אחד משלשת קירותיו—מלבד הקיר שבו נמצאת הכניסה — חצובה אצטבה מקורה קשת (arcosolium), ובתוכה שקע בצורת מלבן התופס כמעט את כל שטחה; על אצטבאות אלה היו מונחות עצמות המתים. דרך בור חצוב ברצפת החדר יורדים אל חדר שני הדומה לחדר הראשון בתכניתו. חדר שלישי, החצוב מתחת לחדר הראשון, שמש מחסן-גלוקסמאות ובו נמצאו 5 גלוקסמאות; שתים מהן היו מקושטות יפה ועל אחת חקוקה הכתובת״ ... בן שמעון הכהן״.— מחוץ לקברים אלה נתגלו ונבדקו עוד מערות מסוגים שונים ששמשו קברות-משפחה. בשנת 1924 עסק א. בְּרַנְדֶנְבּוּרג מטעם החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל בבדיקה שיטתית של המערות והנקיקים שבסביבות ירושלים, ואם-כי תורתו על התהוות המערות הללו, התפתחותן ותפקידן לא נתקבלה על חוגי החוקרים, בכל-זאת היה ערך עבודתו חשוב מבחינה מדעית מעשית לגבי כל חקירה שבאה לאחר-כך.

עבודת חקירה חשובה נעשתה על ידי נ. סלושץ מטעם החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל בשנת 1924 מסביב ״יד אבשלום״, במדרון הר הזיתים הנשקף אל נחל קדרון. ״יד אבשלום״, הציון הנהדר ביותר ששרד אלינו בירושלים מימי הבית השני, פונה מערמות העפר שהיה טובע בהם; נתגלתה גם ״מערת יהושפט״ ונחקרה מערת קברי בני חזיר. נתברר לחלוטים, כי ״יד אבשלום״ איננה אלא ״נפש״ חצובה בסלע שבפתח ״מערת יהושפט״, שהיא עצם קבר המשפחה; כלומר שתיהן אינן אלא בנין-קבר אחד, שמוצאו — אם לדון לפי אופיו הארדיכלי – מהמאה האחרונה לפני חורבן הבית השני. וכן יש לראות ב״קבר זכריהו״ ציון בשביל מערת-הקברים של

לגלוסקמאות, שניתנו בהן עצמות מלוקטות. מתוך 19 הגלוסקמאות, שעמדו על האצטבאות ב״חדר הגלוסקמאות״, היו חקוקות על דפניהן של 13 כתובות בעברית ובארמית ואחת ביונית; כתובות אלו הן שמות בני המשפחה שעצמותיהן לוקטו בגלוסקמאות. ראש המשפחה נזכר באחת הכתובות: ״אבונה שמעון סבא״ (ציור י״ד), ויש משערים, כי אין זה אלא אחד מחברי הסנהדריון בירושלים. רוב שאר השמות הנם מן השכיחים בימי בית החשמונאים ובית הירודס: יהוסף, אלעזר בן שת, שלמציון ברת שמעון, שלום אשת יהודה, שלון בת ליעזר, Σαλωμη, אמא.

ציור י״ד.
כתובת על גלוסקמה: ״אבונה שמעון סבא יהוסף ברה״.

לטפוס השכיח של קברים משפחתיים שייכת מערת-הקברים, שנבדקה על-ידי א. ל. סוקניק בשנת 1924 במגרש האוניברסיטה העברית. על פתח המערה נמצא הגולל, שסתם את הכניסה לתוכה. המערה הכילה שני חדרים, אחד מתחת לשני: א. ״חדר העצמות״ (והוא החדר העליון), שבארבעת כוכיו, שחצובים בקירותיו, נמצאו עצמות המתים וב. מחסן הגלוסקמאות, שאליו יורדים מהחדר העליון במדרגה אחת דרך בור שצורת מלבן לו; במחסן נמצאו 12 גלוסקמאות מסודרות בשתי שורות, האחת על גבי השניה. אחדות מהן היו מקושטות קשוטים אופייניים וחקוקות שמות עבריים (״חנניה בן עמרם ״ו״יהודה בן עמרם״).

מערת קברים מסוג אחר נתגלתה בשכונת מחניים ונבדקה בשנת 1925 על-ידי סלושץ, סוקניק ובן-צבי. בשלש

משפחה נכבדה ועשירה, ואולי של משפחת כהנים חשובה מתקופת בית הירודס, אבל אין בידינו כל ידיעה על דבר שם המשפחה הזאת. לעומת זאת ידוע זה מזמן רב שמה של המשפחה בעלת המערה הנמצאת בקרבת מקום והידועה
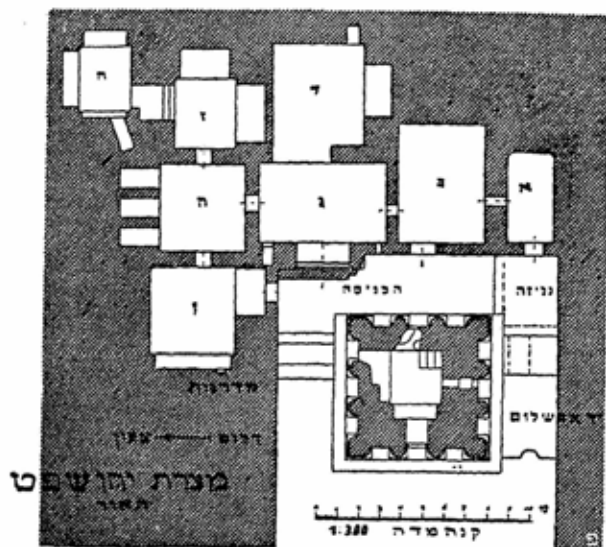
ציור ט״ז. ״יד אבשלום״ ו״מערת יהושפט״.

בשם ״בית החפשית״, אשר על פתחה נחצב נפש ״קבר זכריהו״. מערה זו חצובה היא בסלע בתכנית נפלאה: שתים עשרה מדרגות הובילו מהרחבה שבה נחצב ״קבר זכריהו״ אל מסדרון המתרחב לאולם פתוח ונשקף מערבה אל מול

בני חזיר („בית החפשית", ע' להלן), ודוגמת יד אבשלום מהוה אף הוא חלק מן הסלע שממנו נחצבה המערה. שתי המצבות הן בנות זמן אחד ושתיהן מעלות על לבנו את תבנית הציונים המצויים בקברים הפיניקיים במאות האחרונות לפני חורבן הבית השני. מצבות אלה עדות נאמנה הן לדרגה הגבוהה שאליה הגיעה האמנות היהודית בארץ בימי הבית השני; מתוך חקירת המצבות הללו אנו למדים להכיר את הסגנון האמנותי העברי, שהתפתח בתקופת החשמונאים ובית הירודס בהשפעת הסגנונים הפיניקי וההליניסטי. חשיבות רבה מבחינה זו נודעה לגלוי הגמלון העשוי בצורת משולש שמעל פתח „מערת יהושפט" והדומה לגמלון הידוע של מערת „הסנהדרין": עליו מוצאים אנו מחרוזות של ציורי-פתוחים נפלאים עשויה בטעם האמנות העברית ונושאיהם לקוחים מעולם הצומח: השוכה היהודית, ענף-זית, דלית-גפן, אתרוג, שושן וכו' — מוטיבים, החוזרים ונשנים באמנות היהודית הקדומה. „מערת יהושפט" כוללת, מלבד האולם הראשי (6 × 3,60 מ'), שבעה חדרים בעלי כוכים ומגרעות החצובים בסלע המערה. אין ספק בדבר, כי זוהי מערת קברים של
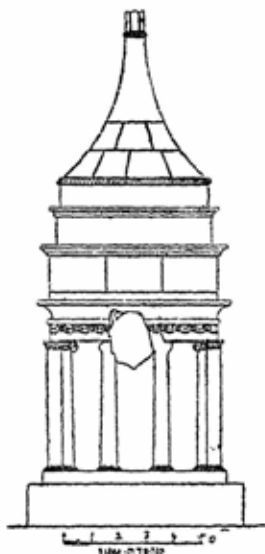
ציור י"ס. „יד אבשלום".

שני הנדבכים התחתונים, ויש שמצאו רק את המצע של היסוד. שרידי יסודות החומה נשתמרו יפה בעיקר במקומות שנבנו עליהם, בתקופה הביזנטית, אי-אלה בנינים, כי אלה שמרו על השרידים שמתחתיהם מהרס גמור. הנדבכים התחתונים של החומה בנויים לרוב אבני-גזית גדולות מסותתות יפה, שבליטה באמצען ומסגרת סביבה, בטעם מלאכת-הסתות שהיתה נהוגה בתקופת בית-הירודס. במקומות שונים הבניה גרועה והאבנים אינן מעובדות. בדרך כלל לא בכל מקום מתאימות אבני הנדבכים, ויש מקומות שעל גבי הסלע מונחת שכבת חצץ וטיט בין הסלע ובין הנדבך התחתון — סימנים ברורים לימי בהלה, כי מתוך חפזון לא הספיקו הבונים להכשיר ולישר את עקמומיות הסלע. תוצאות החפירה מבררות יפה מדוע לא יכלה חומה זו — למרות עביה (יותר מ־4 מ') וגבהה (כ־8 מ') — לעמוד זמן רב נגד מכונות המצור של הרומאים, ותבקע שבועיים לאחר התחלת המצור. — תגלית זו פתרה, איפוא, שאלה טופוגראפית בת-חשיבות ראשונה, שהעסיקה במשך מאות שנים את חוקרי הארץ, החל מימי פַּברי ופוקוק ועד ימינו. לאור מסקנותיהם של החופרים נפרכו דעותיהם של חוקרים שונים — ובראש וראשונה זו של וינסאן, שניסה להוכיח, שהשרידים הללו הם חלק של ביצור מימי בר-כוכבא, — כי מהלך "החומה השלישית" היה כמהלך הקו הצפוני של חומת ירושלים כיום. את תוצאות החפירות פרסמו סוקניק ומאיר בספרם "חפירות החומה השלישית של ירושלים העתיקה", שיצא לאור בשנת 1932.

בפרק הזמן שאנו עומדים בו נתגלו תגליות מרובות גם מימי שלטון הרומאים והביזנטים. הכנסיות הביזנטיות על

הר הבית; כאן הוא מפואר בעמודים דוריים הנושאים עליהם כרכוב בסגנון יוני. במזרח המסדרון נמצא פתח רחב המוביל אל החדר הראשי וממנו נפתחים פתחים אל שלשה חדרים בעלי כוכים ותא נספח לאחד החדרים. עוד במאה הקודמת נמצאה מתחת לכרכוב שבמסדרון כתובת בכתב מרובע: "זה קבר והמ[שכב] לאלעזר חניה יעזר יהודה שמעון יוחנן בני יוסף בן... ו[יו]סף ואלעזר בני חניה... מבני חזיר". משפחת הכהנים מבני חזיר ידועה לנו עוד מהמקרא *); בני חזיר הם המשמרת הי"ז של כהני בית המקדש.

העבודה החשובה ביותר של החברה העברית לחקירת ארץ-ישראל היא חשיפת שרידי "החומה השלישית" של ירושלים, שבוצעה בהשתתפות האוניברסיטה העברית בשנות 1925/7. הנהלת החפירה נמסרה לידי א. ל. סוקניק ול. א. מאיר. החוקרים הצליחו לגלות חלקים של החומה הנמשכים ממערב למזרח לאורך חצי ק"מ ויותר צפונה מירושלים העתיקה (מביה"ס השוידי ועד ביה"ס האמריקני לחקירת המזרח). כמו-כן נחשפו שרידי ארבעה מגדלים, שבלטו מהחומה לצד צפון ושרירי שער. מתוך עבודת-החקירה בקו החומה הזאת נתברר בודאות, כי אין זו אלא "החומה השלישית", המתוארת אצל יוסף בן מתתיהו (מלחמות היהודים ח', ד', 2). לדברי היסטריון זה התחיל אגריפס (44-40 אחספה"נ) בבנינה של החומה הזאת לשם בצור הפרור "בצעתא" מפני האויב הבא מצפון; אולם בנינה נגמר רק אחרי שלשים שנה על-ידי אנשי ירושלים סמוך למצור העיר. ברוב החלקים מצאו החופרים את הנדבך התחתון של החומה בלבד; בנקודות אחדות נשארו

---

*) נחמיה י', כ"א; דהי"א כ"ד, ט"ו.

המאוחרים מהמאות הה׳-הו׳ אחרי ספה״נ בעלי רצפות פסיפסים ומקום קבוע לתיבה. אבל נראה, כי בנוי הוא במקום בית כנסת יותר קדום. מלבד שרידי פסיפס מגוון ועיטורים ארדיכליים שונים, כגון ארבעת עמודים ולוחות שיש בעלי קשוטים נאים (מוטיבים מעולם הצומח ותשמישי-קדושה), שנתגלו ליד הקיר הדרומי ושהם אולי שרידי החיץ שלפני ארון הקודש, מעוררים תשומת לב מיוחדת שני תשמישי ביהכ״נ: מנורת-אבן ו״קתדרה של משה״. המנורה חצובה בגוש של אבן-גיר קשה; רחבה 60 ס״מ, גבהה 46 ס״מ ועביה 13 ס״מ. שבעת הקנים המפוסלים בגוש האבן מפותחים בחזיתם פתוחים יפים של רמונים פורחים ובשלים. ראשי הקנים מלוכדים במדף החצוב גם הוא מאותו הגוש, ובשטחו העליון חקוקים חלולים המשמשים בתי-קבול לנרות חרס. ה״קתדרה של משה״, שנמצאה בקיר ביהכ״נ המכוון לירושלים, מזרחה למקום ארון הקודש, עשויה מגוש אבן-גיר לבנה; גבהה 94 ס״מ ורחבה 60 ס״מ. היא היתה מיועדת, בלי ספק, למושב חכמים, כפי שמתברר מהמקורות הספרותיים המזכירים את ה״קתדרא דמשה״.

כבר הזכרנו לעיל את גלוי שרידי בית-הכנסת ב נַ עֲ רָ ן *) ליד עין-דוך בערבת יריחו. בחשיפת שרידים אלה ובחקירתן טפלו בשנת 1921 האבות הדומיניקאנים ווינסאן בראשם. כל החומר הנוגע לביכ״נ זה יעובד עתה ע״י א. ל. סוקניק בספר מיוחד.

בית-כנסת בנערן הוא מן הטפוס המאוחר (מהמאות הה׳-הו׳

---

*) יהושע ט״ז, י״ז; דהי״א ז׳, כ״ח; איכה רבתי א׳, י״ז.

פסיפסיהן המגוונים, שנחשפו בירושלים, בבית-גוברין, באמאוס, בשילה, בבית-שאן ועוד, שעליהן נוספו בזמן האחרון הכנסיות המפוארות בגרש, על הר נבו, בטאבעיה, באסביטה ובמקומות אחרים בארץ, וכן הקברים. הכתובות והמציאות השונות לאין מספר, שנמצאו בחפירות או בדרך מקרה, הוסיפו חומר עשיר להבנת תהליך התפתחותה והתפשטותה של הכנסיה בכל רחבי הארץ, למן הימים שבהם עלתה הנצרות למעלת דת שלטת ועד ימי כבוש הארץ על ידי המושלמים.— בו בזמן נגה אור חדש על הישוב העברי המאוחר, שלא חדל להתקיים בארץ ישראל גם בימי הביזנטים; אמנם היה ישוב זה מדולדל וכמעט חסר חשיבות מדינית, אולם עדיין היה משורש בקרקע המולדת. בתי-הכנסת מהמאות הה׳—הו׳ אחספה״נ, שנתגלו אחרי המלחמה העולמית במקומות שונים בארץ, עדים הם לא רק לקיום קהלות יהודיות רבות בימי מלכות רומא המזרחית, אלא גם להתפתחותם המיוחדת של חיי הקהלה היהודית ואמנותה העממית בתקופה זו.

חומר חשוב לידיעת הריהוט הפנימי של בית-הכנסת ועיטוריו הארדיכליים נתוסף עם גילוי ״כנישתא דחמתא״ *) בחמת-טבריה, בקרבת המעינות החמים.— החפירות בחמת-טבריה הוצאו לפועל בשנת 1921 בהנהלת נ. סלושץ, מטעם החברה העברית לחקירת א״י ועתיקותיה; זו היתה פעולתה הארכיאולוגית הראשונה של החברה. ביכ״נ זה בנוי בצורת בסיליקי ודוגמת שאר בתי הכנסת בגליל היה מכוון לדרום, כלפי ירושלים. הוא שייך בלי ספק לטיפוס בתי-הכנסת

---

*) יר׳ סוטה פ״א ה״ד ועוד.

בצד צפון, שכל אחד מהם מוביל אל אחת הספינות. הספסלים למתפללים נקבעו לאורך קירות האגפים. – רצפות הפסיפסים המגוונים של הבסיליקי והעזרה מצטינות בקישוטיהן וציוריהן היפים. ביחד עם צורות הנדסיות שונות, ציורי תשמישי-קדושה ומוטיבים מעולם הצומח והחי, מוצאים אנו גם ציורים מורכבים ורבי גוונים. רצפת הפסיפס "בספינה" התיכונית נחלקת לארבעה פסים: א) פס הציורים הגיאומטריים, המשמשים מסגרות לתמונות בעלי חיים וצמחים — בצפון הבסיליקי ליד הכניסה; ב) פס ציור המזלות בתוך מסגרת מרובעת: גלגל שנים עשר המזלות, המסמלים את חדשי השנה, וארבעת סמלי תקופות השנה בארבע פנות המרובע (וכתובת עברית בצד כל "מזל" ו"תקופה" המבארת את מהות התמונה); ציורי המזלות מסודרים בעגול הקונצנטרי החיצוני, וציור גלגל החמה במרכבה רתומה לארבעה סוסים (קוודריגה)— בעיגול הפנימי; ג) פס ציור מקראי: "דניאל בגוב האריות",

ציור י"ח. ציור תשמישי קדושה על רצפת הפסיפסים בביה"כ שבנערן.

היינו דניאל המתפלל, כשידיו מורמות למעלה והוא עומד

לספה"נ), הניכר ביחוד ברצפת פסיפסים מגוונים ומקום קבוע לארון הקודש באפסיס כחצי גורן עגולה שבקיר המכוון כלפי ירושלים. הבנין בנוי חצר ועזרה מצד צפון, בסיליקי והדר נספח במערב לבסיליקי. השטח הפנימי של
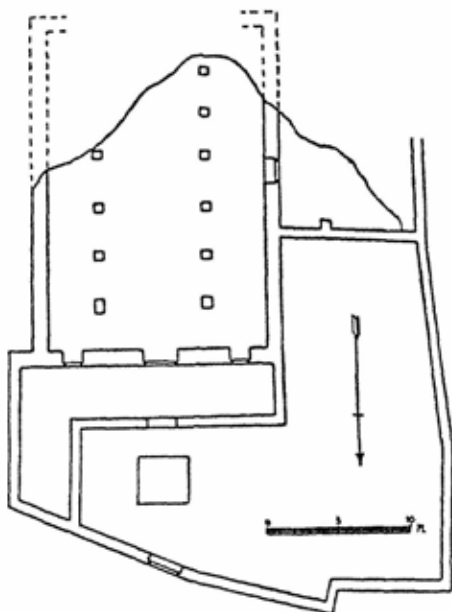
ציור י"ז. תבנית בית הכנסת בנערן.

ביהכ"נ (ארכו כ-21 מ' ורחבו כ-15 מ') היה מחולק ע"י שני טורים של אומנות לשלש "ספינות": "ספינה" תיכונית ושני אגפים. הכניסה אל בית הכנסת עשויה שלשה פתחים

כד בבד עם התפתחותה והסתעפותה של הארכיאולוגיה הארצישראלית בשנים שלאחר המלחמה העולמית התקדמה במהירות רבה גם החקירה הארכיאולוגית בארצות הסמוכות, וסייעה אף היא לבירור נוסף של מערכת הניתנים הארכיאו-לוגיים בארץ. ראויה להזכר במיוחד סוריה, שהיתה עד ימי המלחמה במידה ידועה 'ארץ תעלומות' מבחינה זו, ונעשתה עם הנהגת המשטר המנדטורי הצרפתי למרכז חשוב בשדה המחקר הארכיאולוגי. מהמפעלים שהוצאו לפועל בסוריה יש להזכיר בראש ובראשונה את חפירותיו של מ. פֶּזָאר (M. Pezard) בתל-נֶבִּי-מִנְד, היא קדש על האורונתס, בשנות 1921/2 ושל ר. דִי-מֶנִיל-דֻי-בּוּיסוֹן (R. du Mesnil du Buisson) בתל-מִשְׁרִפֶה, הלא היא קַטְנָה העתיקה, בשנות 1924/9. בקדש ובקטנה הועלו ממעמקי החפירות מציאות רבות ערך להכרת התרבות החמרית בסוריה בתקופת הברונזה התיכונה. בשני המקומות נתגלו שרידי ביצור אופיני לתקופת החִקסוסים, היינו סוללות עפר-כבוּש (terre pisée); אופן ביצור זה הכניסו לארץ כנען עמים בלתי-שמיים (חורים והודו-אירופיים), אשר התפרצו לסוריה, לא"י ולמצרים בסוף המאה הי"ח והיו במחוללי נדידת עמים כבירה בארצות אסיה המערבית. שרידי ביצור מסוג זה נתגלו עוד קודם לכן בתל-אל-יהודיה, בדלתה ובשנים האחרונות בחצור (תל-אל-קדח) שבגליל, בשכם (בלאטה), בתל-בית-מרסם (קרית-ספר?), בלכיש (תל-א-דויר) ובתל-א-פַּארְעַה (שרוחן?) — כולם נמנים על מבצרי החקסוסים במאות הי"ח — הט"ז לפני ספה"נ. בקטנה נתגלה גם מקדש האלה השומרית נִנְאֶגַל ורשימות נכסי בית המקדש הכתובות אכדית מהמחצית הראשונה של האלף השני. מציאות המפיצות אור על מידת השפעתה של תרבות בבל על סוריה

בין שני אריות, ובצד הכתובת "דניאל שלום"; ד) פס תשמישי קדושה: ארון הקודש ולשני עבריו מנורות בעלות שבעת קנים שלצדיהן תלויים פנסים. — צורות האנשים ובעלי החיים שבפסיפס טושטשו בזמן מן הזמנים; דבר זה נעשה, לדעת כמה חכמים, בידי היהודים עצמם בסוף התקופה הביזנטית מתוך התנגדות לציורי אדם ובעלי חיים. בעוד שחוקרים אחרים מניחים, כי התמונות נהרסו בידי אנשים שלא מבני-ברית. על כל פנים ידוע לנו, כי חכמי התלמוד התירו כבר במאה הד' אחספה"נ לצייר צורות על פסיפסים בבתי הכנסת. — הכתובות הארמיות הרבות, שנמצאו על פני הפסיפס, הן כולן מהסוג המקובל, מעין "מי שברך" למנדבים ולחשובי המקום (המוכתרים בתואר "מרותא"), שתרמו לבנין ביהכ"נ ולסידור הפסיפס.

בעשר השנים האחרונות נתגלו שרידי בתי-כנסת אחדים בארץ, השייכים לאותו טפוס ולאותו זמן. ברצפותיהם מוצאים אנו מחזור ציורים דומה לזה שבנערן, היינו: תמונות מקראיות, גלגל המזלות, תשמישי קדושה, וכו'. אלה הם בתי-הכנסת שנתגלו ונחקרו באופן שיטתי בבית-אלפא (1929), בגרש (1929), בחמת גדר (1932) ובעספיה (1933). על בתי-הכנסת הללו ועל שרידי בתי-כנסת, שנתגלו בזמן האחרון באשתמוע (ביהודה), ביריחו, בנוה (בעבר הירדן מזרחה) ובמקומות אחרים בארץ-ישראל ידובר בכרך השני של ספר זה.

משתה ב״עולם הבא״ וכתובת פיניקית ארוכה. — על המפעלים הארכיאולוגיים הללו בסוריה נוספו בשנים האחרונות החפירות בחמת, במארי (תל-אל-חַרִירִי על שפת נהר פרת) ובראש ובראשונה ברַאס-א-שַׁמְרָה, הלא היא אֻ גָ רִ ת העתיקה, המכרה העשירה ביותר של אוצרות תרבות חמרית ותעודות אפיגראפיות בעלות חשיבות עצומה מהמאות הט״ו—הי״ד לפני ספה״נ, שרובן כתובות בלשון שמית-מערבית הקרובה קרבה יתרה ללשון המקרא. כל אלה הפיצו אור בהיר על תרבותה הגבוהה של ארץ כנען בתקופת הברונזה, אף נתנו לנו סולם בלתי-פוסק של שכבות הישוב למן התקופות הפרוטוהיסטוריות, בהן נעוצה ראשית הציביליזאציה השמית בסוריה ובארץ-ישראל. התברר, כי למן האלף הרביעי לפני ספה״נ התפתח הישוב בארצות אלה מתוך זיקה תמידית למצרים ואיי הים התיכון מעבר מזה ולארצות הפרת והחדקל מעבר מזה.

בפרק הזמן הנידון החלו גם בהנחת יסודות מוצקים למחקר הפריהיסטורי בארץ-ישראל, ובמשך זמן קצר הגיע מחקר זה לידי התפתחות מזהירה. במערות רבות, שבהן התגוררו בני אדם בתקופת האבן, נערכו חפירות שיטתיות; כמו כן נחקרו ״תחנות״ מתחת לכפת השמים ושרידים מיגאליתיים במקומות רבים בארץ-ישראל המערבית ובעבר הירדן מזרחה. חקירתם השיטתית של שרידי השלדים, כלי הצור והעצם ושאר הקנינים החמריים, שנצלו מכליון הזמן, וההתחקות על שורת הסדר של השכבות, שבהן נמצאו, בררו יותר ויותר את השתלשלותה של התרבות האנושית בארץ-ישראל על כל אותן התמורות, שחלו בחיי הארץ ותושביה למן שחר נעוריו של האדם פה ועד תקופת הברונזה.

בתקופות קדומות. חפירות בקנה-מידה גדול נערכו החל, משנת 1924 בחורבות גְּבָל (היום ג׳בֵּיל בקרבת טְרַאבְּלֻס), אחת מערי החוף הקדומות והחשובות ביותר בפיניקיה. החפירות, שהתנהלו בתחילה על ידי פ. מונטֶה (P. Montet) ואחרי כן על-ידי מ. דִינַאן (M. Dunand), העלו תגליות שערכן רב מאד להבנת חייהם הכלכליים והרוחניים וכשרונם האמנותי של הפיניקים באלף השלישי ובאלף השני לפני ספה״נ: מקדשים וקברים מפוארים, אוצרות של כלי חרס, כלי מתכת, פסלים ותכשיטים וכן כתובות מצריות ופיניקיות. תשומת לב רבה עורר ביחוד מקדש ב ע ל ת ־ג ב ל, שבנינו הראשון נעוץ בשחר ההיסטוריה של העולם הקדמון ושהוסיף להתקיים עד לתקופות המאוחרות; בתוכו נמצאו מתנות מלכי מצרים החל מהשושלות הראשונות — עדות נאמנה לזיקת-גומלין, שהיתה קיימת בין פיניקיה ומצרים במחצית הראשונה של האלף השלישי לפני ספה״נ. רבות-ערך הן גם התגליות מתקופת מלכות מצרים התיכונה, מהמאות הכ׳ — הי״ט לפני ספה״נ, שבה זכתה העיר לפריחה תרבותית וכלכלית תחת מרותה העליונה של מצרים. כלי חמדה מתקופה זו, שנתגלו בגבל וביחוד כלי חרס מצוירים וצבועים מקברי המלכים, משמשים מתווי דרך נאמנים לידיעת התרבות החמרית בארץ כנען בשלב הראשון של תקופת הברונזה התיכונה, ימות המעבר מתקופת הברונזה הקדומה לתקופת החקסוסים. גם התגליות המתיחסות לסוף האלף הב׳ ולראשית האלף הא׳ לפני ספה״נ, וביחוד הכתובות הפיניקיות, שנמצאו בגבל, העניקו ברכה למדע; תשומת לב מיוחדת עורר ארון-האבן (הסרקופאג) המפואר של אחירם מלך גבל, שעל דפניו ועל מכסהו נמצאים פיתוחים נפלאים, מעשה אמנות משוכללת: תמונות מחיי המלך, טכס אבל,

נודע בחפירות באירופה בלבד), אבל ניכרים בו כבר קוים אחדים אופיניים ל-homo sapiens, כלומר האדם בן זמננו. שלדים תמימים מאותו הטיפוס, שנתגלו על-ידי ת. ד. מַק-קַאוֶאן וגב׳ דורותי גֶרוֹד במערת-א-סְחוּל ובמערת-א-טַבּוּן שבואדי-ל-מְעַ׳ארה, הוסיפו חומר חשוב לחקירת בני הגזע הזה, אשר כונה בשם "palaeanthropus palestinus", וחי בארץ בסוף התקופה הפליאוליתית התחתונה.

בד בבד עם החקירה הפליאואנתרופולוגית התקדמה בקצב מהיר גם חקירתה של תעשית כלי הצור, ההולכת ומשתנית מתקופה לתקופה, וקביעת דרגת התרבות והתפתחותה בתקופת האבן הקדומה על-ידי חפירותיהם של טרביל-פטר, דורותי גרוד, רֶנֶה נוֹיבִּיל ואח׳ במערות הגליל, הכרמל, מדבר יהודה ועוד. ולא זו בלבד אלא שבעשרת השנים האחרונות הלכה והתקדמה גם חקירת שרידי התקופה המיזוליתית (תקופת האבן התיכונה), שבה נעוצה ראשית החקלאות בארץ ופיתוח האמנות ומלאכת-היד; חומר לכך הספיקו החפירות בשְקבא שבואדי-נ-נַטוּף (מכאן הכנוי: ״התרבות הנטופית״), בואדי-ט-טַחוּנֶה (״התרבות הטחונית״), במערת-אל-וַאד (בואדי-אל-מעַ׳ארה) ובמקומות אחרים בארץ. וכן הלכו והוארו באור חדש התקופה הניאוליתית (יריחו) וביחוד התקופה הכַּלְקוֹלִיתית (האלף הרביעי לפני ספה״נ), העומדת על סף התקופה ההיסטורית, בחפירות השיטתיות, שנערכו בתלילאת-אל-עַ׳סוּל צפונה-מזרחה לים המלח, ביריחו, בבית-שאן, במגידו, בנחל עזה ובמקומות אחרים.

עבודת חקירה מאומצת זו עתידה להשלים את התמונה של חיי האדם והישגיו בדרך התפתחותו התרבותית למן הזמן,

עוד לפני המלחמה העולמית היו ידועות, כאמור לעיל, תחנות שונות בנות תקופת האבן הקדומה; אבל בדיקות שיטתיות פחות או יותר במערות נעשו אז רק במחוזות שמצפון לארץ-ישראל, היינו במערות ליד הכפר עַדְלוּן בין צור ובין צידון ובקרבת נהר אַבְּרַהִים, דרומה לגבל, ושם הועלו אוספים עשירים של כלי צור מהתקופה הפליאוליתית התחתונה. כמו-כן נתגלו כלי צור וכלי עצם מהתקופה הפליאוליתית העליונה במערות אַנְטֶלְיַאס בקרבת בירות. אבל שרידי שלדים מתקופת האבן לא היו ידועים אז עדין וגם סדר השכבות נשאר סתום.

בשנים הראשונות אחרי המלחמה העולמית נערכו בדיקות פריהיסטוריות אחדות על-ידי גאי בגליל (1924), על-ידי אַלֶכְּסִיס מַלּוֹן (Père Alexis Mallon) בשֻׁקְבָּא ` צפונה-מזרחה ללוד (1924) ואח'. אבל המפעל החשוב ביותר, המהווה מעין מפנה חדש בחקירה הפריהיסטורית בארץ, היא עבודת-החפירה, שנערכה על-ידי פ. טֶרְבִּיל-פֶּטֶר (F. Turville-Petre) בשנת 1925 בשתי מערות שבואדי-ל-עמוד, בין מגדל ובין כפר-נחום: האחת — מערת-א-זֻטִּיֶה והשניה — מערת-אל-אֶמִירֶה, מקומן ליד דרך-חבור עתיקה, המובילה מחוף ים-התיכון לגליל המזרחי ולסוריה התיכונה.

במערת-א-זטיה מצא טרביל-פטר בשכבה המוסטֶרית, שהיא הצעירה בתרבויות התקופה הפליאוליתית התחתונה, ארבעה שברי גולגולת אשה (שכינוה בשם "הגולגולת הגלילית"). שרטוטיה המובהקים מעידים על אדם, שהתיחס לטיפוס היניאַנְדֶרְתַּאלי" (גזע נחות מבחינה פיסיולוגית מכל הגזעים החיים כעת על פני האדמה; לפני תגליתו של טרביל-פטר

לנו גם מן המקורות האכדיים הקדומים. העיר נזכרת בפעם הראשונה ברשימת המקומות, שנכבשו על ידי תחותימס השלישי בשנת 1479 לפני ספה"נ. מאז עמדה ברשות המצרים, כמעט ללא הפסק, במשך שלש מאות שנה. רק זמן קצר בתקופת מכתבי תל־אל־עמארנה היתה העיר בידי אחד המורדים, חַגַי מושל גת־כרמל. תחותימס ויורשיו מהשושלת הי"ח, וביחוד סתי הראשון ורעמסס השני מהשושלת הי"ט נתנו את דעתם על ביצור העיר, והחזיקו בה חיל־מצב, ששמר על המסילה הגדולה. לאחר רעמסס השלישי, כשפסק שלטון המצרים בארץ, ירדה בית־שאן מגדולתה. ונראה, כי בזמן השופטים נלחמו תושבי העיר עם בני ישראל, שנסו לכבשה, עד שנפלה בידי הפלשתים. בחומת בית־שאן „תקעו" הפלשתים את גויות שאול ובניו אחרי המלחמה בגלבע. בימי דוד נספחה העיר למלכות ישראל ובימי שלמה היו מגידו, תענך ובית־שאן יחידה אדמיניסטרטיבית במלכות ישראל. העיר חרבה, כנראה, מיד אחרי שלמה, אולי על־ידי שישק, ויש להניח, כי עד התקופה ההלניסטית היה ישובה דל. בתקופת יורשיו של אלכסנדר הגדול היתה בית־שאן מושבת יונים ומתיונים, והיא נקראה אז בפי היונים סקיתופוליס (Σκυθόπολις) או ניסה (Νύσα). העיר נשארה הליניסטית גם לאחר הכבשה בידי יוחנן הורקנוס, אבל כבר אז ישבו בה יהודים רבים. בשנת 63 לפני ספה"נ הפקיעה פומפיוס מרשות היהודים וצרפה אל הדיקפוליס. בתקופה הרומאית עברה עליה תקופת שגשוג והיא נחשבה בימים ההם למרכז כלכלי חשוב בסביבה חקלאית פורחת ועליה היו אומרים חכמי התלמוד: "גן עדן אם בארץ ישראל הוא, בית־שאן פתחו"*). העיר פרחה גם בתקופות הביזנטית והערבית. במחצית השניה של המאה הי"ד ישב בבית־שאן חוקר הארץ אשתורי הפרחי.

---

*) יהושע י"ז, י"א, ט"ז; שופ׳ א׳, כ"ז; שמו"א ל"א, י׳ — י"ב; מל"א ד׳, י"ב; חשמ׳ ב׳, י"ב, 29; יהודית ג׳, 10; קדמוניות י"ג, 10, 3; י"ד, 5, 4; ערובין י"ט, ב׳ וכו׳.

בו התגבשה לראשונה פעולתו על אדמת הארץ; אולם עבודה זו רק שנים מועטות עברו מיום שהחלה ומן הראוי, איפוא, להקדיש לה פרק מיוחד בחלק השני של ספר זה.

ז. החפירות בבית־שאן

בין הישובים הקדומים בארץ-ישראל תפסה בית-שאן מקום נכבד. העיר שוכנת בסביבה פוריה ועשירת מעינות, ליד הכניסה מעמק הירדן לעמק יזרעאל, ולפנים שמרה על „דרך הים", היא המסילה הראשית שהובילה מגדות נהר פרת דרך דמשק, הבשן, הגולן, ככר הירדן והלאה דרך העמק, השרון והשפלה למצרים. את מקומה של העיר העתיקה מציין כעת תל-אל-חֻצְן צפונה לבית-שאן החדשה (ביסאן).

בשנת 1921 נגשה משלחת אמריקנית מטעם בית-הנכות של האוניברסיטה הפנסילבנית שבפילדלפיה לחפירות שיטתיות במקום. העבודה התנהלה בשנים הראשונות — 1921/3 — ע"י ק. ס. פישר, אחרי-כן — 1925/8 — ע"י אלן רוֹ (Alan Rowe) ובשנים האחרונות — 1930/33 — על ידי ג'. מ. פיץ־ג'רלד. בידי החופרים עלה לחשוף חלקים חשובים של העיר העתיקה ולגלות מציאות רבות-עֵרך להכרת תרבותה הקדומה של ארץ-ישראל למן האלף הרביעי לפני ספה"נ ועד התקופה הערבית. בתל צוינו שמונה-עשרה שכבות-ישוב עיקריות, שמהן אחדות מתחלקות לבנות-שכבות (פזות), הנותנות לנו תמונה חיה של השתלשלות תרבותית במשך ארבעת אלפים שנה.

בית שאן נוסדה, כפי הנראה, על ידי שמיים במחצית הראשונה של האלף הרביעי לפני ספה"נ; היסוד השני של השם הוא האל ש א ן, הידוע

ומקום-מעבר לסחורות מארצות העולם הקדמון. בשכבה הט״ו, שזמנה בתחילת תקופת הברונזה הקדומה (ראשית האלף הג׳ לפני ספה״נ), ניכרת התקדמות בבניה ובתעשית הכלים וביחוד בקישוט כלי החרס, ואילו בשכבות הבאות, הי״ד והי״ג, המקבילות לזמן שלטון השושלות הא׳ והב׳ במצרים (המאות הכ״ט — הכ״ז לפני ספה״נ), מוצאים אנו שנוי באופי החיים וסימנים ברורים לבוא תקופה חדשה בתרבות הארץ, היינו: שרידי בתים בנויים יפה מלבנים על יסודות-אבן וכלים טיפוסיים לשלב הראשון של תקופת הברונזה הקדומה, בו בזמן שהתוצרת מהתקופה הקודמת הולכת ופוחתת. ונראה, כי העיר חרבה במאה הכ״ז לפני ספה״נ, אולי לרגלי התפרצות שבטים נודדים מן המדבר, ונבנתה מחדש רק באמצע האלף השלישי. המציאות בשכבות הי״ב והי״א (המאות הכ״ה—הכ״ג) מעידות על שגשוג תרבותי, שעבר על הארץ בזמן מלוך בוני החרמים במצרים; בו בזמן חלה התפשטות התרבות האכדית ושיא השפעתה במערב. כלי החרס מהשכבות הללו הם מאותו הסוג שבבית-ירח ומצטיינים הם הן בטיב מלאכתם והן ביופי צורתם ובטעמם הנאה. העיר עמדה אז, כנראה, בקשרי מסחר אמיצים עם מסופוטמיה, סוריה ומצרים ונהרסה במאה הכ״ג, כפי הנראה על-ידי נחשול שבטים נודדים, הידועים מהמקורות המצריים בשם ״עאמו״, שהציפו את הארץ במאות האחרונות לאלף הג׳.

במחצית הראשונה של האלף הב׳ התקים במקום ישוב דל. החוקרים הבחינו בשכבה הי׳, המתיחסת לתקופה זו, שני שלבי ישוב: השלב הקדום, שבו נתגלו מציאות אופיניות לתקופת הברונזה התיכונה א׳ (המאות הכ׳ — הי״ח) והשלב המאוחר, מתקופת החקסוסים. על התקופה הראשונה נמנות מציאות

השכבות התחתונות של בית-שאן נבדקו בעונת החפירות העשירית, בשנת 1933, על פני שטח מצומצם מאד (24 × 16 מ׳). נתברר, כי האנשים הראשונים, שהתישבו על הגבעה, התגוררו בסוכות בנויות על-גבי בורות עגולים החצובים בסלע. התושבים הקדומים הללו השתמשו בכלי צור ובכלי חרס פרימיטיביים מאד עשויים ביד ומיובשים בשמש; ניכרים הם בידיות-אוזן (loop handles) ורצועות שקערוריות או חרותות, הסובבות את הכלי סחור-סחור, מעין חקוי למקלעות. בשכבה התחתונה, הי״ח, שזמנה אמצע האלף הרביעי לפני ספה״נ (אמצע התקופה הכלקוליתית), נתגלו שרידי קירות בנויים מלבני חמר בנות בליטות מכודרות (plano-convex) האופיניות לבנינים הקדומים במסופוטמיה. מלבד כלי צור נמצאו בשכבה זו שברי כלי-חרס מאותו הסוג, שבהם השתמשו התושבים הקדומים יושבי הסוכות. בשכבה שעליה — הי״ז — מופיעות ידיות-מדף מסוג קדמון, בעלות טביעות אצבע לאורך שפותיהן וכן כלים ממורקים אפור — פרי השפעת התעשיה, ששלטה בסוריה, בפיניקיה ובאיי הים התיכון באמצע האלף הד׳. בשכבה הבאה, הט״ז, המקבילה לזמן המעבר לתקופת הברונזה (סוף האלף הד׳) מורגש שנוי מוחלט באופי התרבות. כאן נמצאו שרידי בתים הבנויים בצורה אפסידית (כחצי גורן עגולה), אופן בניה שהיה נהוג באלף השלישי לפני ספה״נ באנטוליה, באיי הים התיכון ובאירופה. כמו-כן נמצאו כאן קערות ממורקות לרוב וצורות שונות ונאות של כלי חרס המעידות על השבחת המלאכה וכן כלי נחושת מעטים. כל זה משמש ראיה להשפעות מן החוץ, בעיקר מצפון-מערב, שבאו לארץ בעקב יחסי הגומלין עם הארצות השכנות, שהלכו והתפתחו בזמנים קדומים אלה; בימים ההם כבר היתה בית-שאן אם התנועה והמסחר

רחב הנמשך מדרום לבנין לכל ארכו. בדביר, שהוא החדר הגדול בבנין (14 מ׳ מצפון לדרום), נתגלו שני מזבחות: מזבח-מעלות מלבנים ומזבח אבנים, וכן תשמישי פולחן רבים וחפצי מנחה לאלים: כלים לקרבנות-נסך, קמיעות, תכשיטים, פסיל אל עשוי ברונזה ומצופה זהב, פסילי עשתורת, פגיון ברונזה מעשה אמנות חתית, שבר כלי זכוכית מצרי, שעליו כתובת-בכתב החרטומים וכיוצא בהם. בחצר הפנימית של המקדש, הנמצאת מערבה לדביר, היו, כנראה, מתאספים תושבי בית-שאן על-מנת להביא קרבנות ולהסתכל בטקס הפולחן; בה נמצאו חפצים רבים, כגון פגיון-ברונזה, ששמש אולי מאכלת לשחיטת קרבנות, נטיפה (pendant) מעשה ברונזה ובה דמות אריה, כלים שונים וכדומה. בקצה הדרומי של החצר נמצא מבוא אל המסדרון הרחב הנזכר לעיל, שאליו היו עולים במעלה-מדרגות; באמצע המעלה נמצאו שרידי תא-השומר ובו אצטבה, ששמשה, כנראה, מקום-מושב לו; מאחורי התא במסדרון נותרו שלש מעלות שהובילו, אולי, אל העליה. המסדרון מוליך מזרחה לחדר, שבו נמצא סמל האל, היינו מצבת אבן-בזלת מכודרת למעלה, מעין עמוד (גבהה כ-50 סימ), והיא עומדת על בסיס אבנים בלתי מסותתות; כאן עמד, כנראה, גם לוח-התבליט (ראה לוח ד׳), שנתגלה בקרבת המקום בתוך השפך. כן נמצאו בחדר תשמישי-פולחן שונים וגם תבניות של כוונים (השוה ירמיהו ז׳, י״ח). התבליט מייצג את אלהי בית-שאן כשהוא יושב על כסא, בימינו סמל-החיים (ענח׳) ובשמאלו שרביט; על ראשו עטרה קונאית מקושטת קרנים; קלסתר פניו — שמי טיפוסי. לפניו עומדים שני מצרים, וימיניהם מורמות לתפלה. מתוך הכתובת המצרית החקוקה על התבליט אנו למדים כי התבליט הוקדש

אחדות, המעוררות ענין מיוחד, כגון: חותמת-גליל בבלית מאבן-כחל (lapis lazuli) ועליה הכתובת האכדית ״מְנֻם הרואה עבד (האל) אֵאַ״ וחותמות-חיפושית מצריות מימי השושלת הי״ב. לשלב השני של שכבה זו שייכות חותמות-גליל ״סוריות-חתיות״ וכלי חרס ואלבסטרון וכלי ברונזה האופיניים לתקופת החקסוסים. על-ידי החפירה לעומק על פני שטח מצומצם לא יכלו כמובן החופרים לברר את אופיה הכללי וגודלה של העיר בכל התקופות עד ימי כבוש העיר על-ידי המצרים. ביחוד מפליאה העובדה, כי עד כה לא נמצאו שרידים של חומה בתקופות הללו. נראה, איפוא, כי בית-שאן ישבה פרזות עד ימי תחותימס השלישי ושמשה שוק למחוז חקלאי רחב ידים ותחנה חשובה לארחות הסוחרים.

השכבה הראשונה, שנחקרה באופן שיטתי, היא השכבה התשיעית, מימי תחותימס הג׳. לקביעה כרונולוגית זו סייעו חותמות-החיפושית של פרעה זה וכלים רבים, שהשתייכותם למחצית השניה של המאה הט״ו ברורה למדי. ערך רב נודע בעיקר לגילוי הככר הקדושה על פני שיא התל. כבר בימי תחותימס הג׳ נתקיימו, כנראה, במקום שני מקדשים: מקדשו של מ כ ל, אלהי בית-שאן בחלקה הדרומי של הככר ומקדשה של בת-זוגתו — אולי ענת — בצפונה. שניהם בנויים לבנים על גבי יסודות-אבנים. אופיו של המקדש הצפוני עדין לא הוברר כראוי; הוא כמעט מרובע, וקיר הנמשך מצפון לדרום מחלק אותו לשנים. נראים הדברים, כי גג המקדש נתמך על עמודים, שארבעת אדניהם נמצאו במזרח הבנין. המקדש הדרומי, המשתרע לאורך 39 מ׳ מצפון לדרום, הכיל דביר, מספר חדרים ומסדרון

במקומו מקדש חדש בסגנון, שהיה נהוג במצרים בתקופת תל-אל-עמארנה. חצר קטנה נפתחת דרומה אל הדביר; ספונו נתמך על שני עמודים בנויים על אדני-אבן ומקושטים בכותרות-גומא מצריות. את הקרבנות היו מקריבים על שני מזבחות: אחד גדול ורבוע שלפני הכניסה לדביר והשני קטן ממנו מאחוריו, ואליו היו עולים במדרגות אחדות. מן המציאות הבודדות יזכר בראש ובראשונה לוח-אבן ועליו תבליט המתאר אשה ופרח בידה העומדת לפני האלה המתוארת כ״עשתורת קרנים״; בשמאל האלה שרביט ובימינה סמל — ענח׳. יש להניח, כי זוהי דמותה של האלה ענת, בת זוגו של מכל, אלהי בית-שאן. משאר המציאות ייזכרו תבנית כסא עשויה בזלת ועליה קשוטים בסגנון מצרי, גרזן חתי טפוסי ופסיל ברונזה המייצג את האל החתי תשוב, חותמות סוריות (הידועות בשם ״סוריות-חתיות״) וגם חותמת גליל נושאת הירוגליפים חתיים, וכמו כן מספר רב של כלי חרס קיפריים ומיקניים וכדומה. כל זה משמש ראיה להשפעה תרבותית ניכרת לא רק ממצרים אלא גם מאיי הים התיכון ומארץ החתים באסיה הקטנה.

מערבה למקדש חשפה המשלחת שטח גדול של העיר. במקום זה נתגלו שרידי מגדל עצום ועל ידו שרידי בנין; לדעת החופרים היה זה מושבו של מושל העיר המצרי, ובצדו מחסן תבואה גדול. המגדל בנוי בצורת מלבן (15.37 x 23.4 מ׳) של לבנים על יסוד אבני בזלת. שער המגדל נמצא בין שני בחנים. בתוכו נמצאו שרידי חמשה עמודים ומדרגות, שבהן היו עולים אל גג המגדל. בתבניתו מזכיר הוא את המגדלים מתקופת הברונזה המאוחרת המתוארים בתבליטים המצריים (והשוה גם שופטים ט׳, מ״ו ואילך).

ע״י שני המצרים: אמנאפת ובנו פרעמחב, בוני המקדש, ל״אל מכל, בעל בית-שאן״. מכל הוא אל שמי-מערבי המזדהה עם רשף; תושבי קפריסין היו מזהים את זה האחרון עם אפולון. דרומה לדביר נחשף חדר, בו נמצא מזבח-מעלות גדול בנוי לבנים; את תפקידו מציין חריץ בצורת ┗, שדרכו זרם דם הקרבנות מעל פני המזבח. עליו נמצאו שתי קרני-שור, שרידי הקרבן האחרון. לשכה אחרת מאחורי הדביר הכילה תנור בנוי אבן, ששמש לצלית קרבנות. — יש להבין, כי במקדש זה נצב גם לוח אבן-הבזלת (גבהו 92 ס״מ), שנתגלה בשפך-העיים של השכבה התשיעית בשטח מגדל החומה הדרומית של העיר (ראה לוח ג׳). עליו אנו מוצאים שני תבליטים, אחד מעל לשני, המתארים מלחמה בין אריה ובין כלב גדול; בעליון רואים את האריה ואת הכלב עומדים על רגליהם האחוריות כשהם מתנפלים האחד על השני, ואילו בתחתון תוקף הכלב את האריה מאחור. יש סוברים, כי לוח-אבן זה, שניכרים בו קוים אופיניים לאמנות נפוצה בארצות פרת ובסוריה הצפונית באמצע האלף הב׳, הובא לבית-שאן מהצפון.

דרומה לככר הקדושה נתגלו שרידי החומה הדרומית של העיר מימי תחותימס; היא בנויה במקום זה קירות כפולים. ובין קיר לקיר נמצאים תאים. רחבה מגיע עד 4.80 מ׳. בקצהה המזרחי של החומה נמצאו שרידי מגדל גדול (עביו 5.75 מ׳ בערך). נראה, איפוא, כי כבר בימי תחותימס היתה העיר מבוצרת די צרכה.

בדק המקדש מימי תחותימס תוקן פעמים אחדות בימי יורשיו. בתקופת אמנחתפ השלישי (1415—1380) נבנה

השני ויורשיו ונתחדש בימי רעמסס השלישי. הוא מכוון ממזרח למערב (בנגוד לקודמיו שכוונם הוא מצפון לדרום) ומחולק הוא על-ידי מסדרון לשנים: הדרומי מוקדש למכל-רשף אלהי בית-שאן והצפוני לענת בת זוגו. הבנין דומה בסגנונו למקדשים המצריים מאותה התקופה. גג המקדש הדרומי נשען על ששה עמודים הערוכים בשני טורים. שרידי ארבעת עמודים במקדש הצפוני מראים, כי גם גגו נתמך באותה השיטה. מלבד הדביר והעזרה היו במקדשים גם לשכות ומחסנים, אבל מחמת ההרס הרב אין לקבל תמונה ברורה של פרטי הבנין. מהמצבות, שנתגלו כאן, ראוי להזכיר בראש ובראשונה את מצבת-ההקדשה לאלה ענת, שנמצאה במקדש הצפוני. על המצבה מתואר מצרי עומד לפני האלה ופורש כפיו בתפלה; בין האלה לבין המתפלל נמצא כן ועליו כלי-נסך. מן הכתובת למדים אנו, כי את המצבה הקדיש פקיד מצרי לענת "מלכת השמים ובעלת כל האלים". מצבה גדולה מעשה בזלת של רעמסס השני נמצאה במקדש הדרומי. עליה מופיע המלך כגבור-חיל, המגיש מתנות לאל אמון. הכתובת, בת 24 שורות, היא שיר הלל למלך; כדאי לציין כי בה נזכרת העיר "בית רעמסס" היא "רעמסס" שבשמות א׳, י"א.

בשטח הבנין נמצאו גם שברי מזוזות של הפתח הראשי למקדשים; עליהן מתואר פקיד מצרי גבוה, שחדש את המקדשים בימי רעמסס השלישי. פקיד זה מתואר גם על שלשה שברי משקוף, המשלימים אחד את השני. מתוך הכתובות המצריות שעליהם למדים אנו, כי הכונה היא לרעמסס-וסר-ח׳פש, ראש הקשתים ונציב בית-שאן, בנו של תחותימס, שהיה יד ימינו של פרעה רעמסס הג׳ ונציב "הארצות הזרות".

בתקופת סתי הראשון נבנה על פני שרידי מקדשו של אמנחתפ מקדש חדש. דומה הוא בתבניתו למקדש הקודם וגם הוא בנוי בסגנון המקדשים המצריים. — נשתמרו ממנו שרידי עמודים נושאי כותרות מצריות, שתמכו את גג המקדש, המזבח שבתוך החצר והמדרגות, שהובילו אל הרחבה שעליה עמד המזבח. מהמציאות הבודדות, הנותנות לנו גם אחיזה כרונולוגית, יש להזכיר כלי פאיאנס, שעליהם חרות שמו של רעמסס הראשון. במקדש זה עמדה, בלי ספק, גם מצבת-בזלת (גבהה 237 ס"מ) משנת א' למלך סתי הראשון, שנמצאה בשכבת רעמסס השני ועליה תבליט המראה את פרעה כשהוא מקריב קרבן לאל השמש וכתובת בת 22 שורות. כתובת זו מודיעה פרטים מעניינים על מרד שני מלכי כנען בשלטון המצרים בארץ, היינו מלך חמת ומלך פחל, שנסו, כנראה, לכבוש את העיר בית-שאן; סתי שלח נגדם שלשה גדודים: האחד לחמת, השני לבית-שאן והשלישי לינועם, והצליח להכניע את המורדים. שבר של מצבת סתי נמצא בשכבה הביזנטית בשנת 1921. הוא נשתמר במצב גרוע מאד. שבר אחר ממצבה זו נתגלה בשכבת רעמסס הב'. מהכתובת המצרית, החרותה עליה, ניכרות רק שורות אחדות, שבהן מדובר, כנראה, על נצחונו של סתי על ה"עפר מהרי הירדן (?)", כלומר על עברים, שאולי התפרצו לסביבות בית-שאן מעבר הירדן מזרחה; אך כיוון שהכתובת מטושטשת מאד, אין להוציא ממנה מסקנות היסטוריות על התפשטות העברים בארץ בתקופה זו.

בימי רעמסס השני נבנה מקדש חדש מעל פני מקדשו של סתי שנחרב; מקדש חדש זה התקיים כל ימי רעמסס

יש ליחס גם את ארונות-המתים, שנתגלו בבית-הקברות הגדול צפונה לתל. הם נמצאו בתוך חדרי-קבורה רבועים החצובים בסלע. באחד המקרים עמדו שלשה ארונות בשקעים ישרי-זוית החצובים ברצפת מערת-הקברים. אלה הם ארונות-חרס העשויים בצורה גלילית ואורכם כגובה בן-אדם. את הנפטרים היו מכניסים לתוכם דרך פתח עגול, שנעשה בחלקו העליון והמכודד של הארון ואת הפתח היו סוגרים היטב במכסה-חרס. על פני המכסאות מפותחות דמויות פני אדם ומתחתן ידים משוכלות. ארונות מתים מסוג זה ידועים לנו גם ממקומות אחרים בארץ, כגון מתל-אל-פארעה בדרום ומסחאב בעבר הירדן וכמו כן ממקומות שונים בדלתה. ונראה, כי אופן קבורה זה איננו אלא חקוי לארונות-החנוטים שבמצרים. כדאי לציין כי על פיה של אחת הגויות בתוך ארון כזה נמצא ריקוע-זהב סגלגל ונקבים משני קצוותיו לשזירת חוט לשם ריכוס אל ראש הנפטר. מנהג-קבורה זה נודע גם בקפריסין, בפיניקיה ובארם נהרים. ליד הארונות ובתוכם נמצאו כלי חרס טיפוסיים לתקופת הברזל הקדומה, חותמות-חיפושית מימי השושלות הי״ח—הכ׳, קמיעות, פסילים וקישוטים שונים.

בית-שאן חרבה ונשרפה באש, כנראה, בסוף המאה הי״א לפני ספה״נ, אולי בימי המלחמות בין הפלשתים ובין בני ישראל, ואילו שלמה בנה את העיר מחדש ובצרה היטב. שרידי המבצר הישראלי הזה נתגלו בצפון-מערב השיא מעל לבנין השייך לימי סתי הא׳. במקום זה נמצאו חורבות שער מוגן על-ידי מגדל בצפונו ושרידי חומה באורך של 9 מ׳. ביצור זה שונה הוא לגמרי באופן בנייתו מהביצור בתקופות הקודמות. החומה בנויה אבני-גיר מסותתות יפה ומסודרות

בכניסה למקדש הצפוני נמצא גם פסל-בזלת של רעמסס הג׳ המתאר את המלך יושב על כסאו; במצבה זו אין ניכר טעם אמנותי, לעומת מצבותיהם של סתי הא׳ ורעמסס הב׳, סימן ברור לשקיעת שמשה של האמנות המצרית. מההקדשות לענת השייכות לתקופה זו תזכר תבנית בית בן שלש קומות (גבהה כ-56 ס״מ), שבקירותיו קרועים חלונות. תבליטי אנשים, אריה, צפור ונחש מקשטים את התבנית מבחוץ. תבניות כאלה ידועות לנו גם מאשור.

נחקרו גם שטחים נרחבים של השכבות ו׳ וה׳. בשכבה ו׳ נבדלו שני שלבים בבניה: האחד מימי סתי הראשון (סוף המאה הי״ד) והשני מימי רעמסס השני (המחצית הראשונה של המאה הי״ג). בנין גדול מימי סתי נחשף בצפון-מערב השיא. הוא כמעט רבוע (8.8×8.2 מ׳) ומוקף חומת לבנים עבה, הבנויה על יסודות אבנים. לבנין זה עזרה במערב וחדרים משלשת צדדיה. מן העזרה מגיעים לאולם הראשי דרך פתח רחב, שמפתנו ושברי מזוזתו נשתמרו in situ. באולם נתגלו שני אדנים (קוטרם 1.50 מ׳) לעמודים, שתמכו את גג הבית.

כמו-כן נחשפו שטחים נרחבים של השכבה ה׳, בעיקר בצפון-מערב השיא. בשכבה זו נבדלו שלבים שונים של בניה, החל מימי רעמסס הב׳ ועד התקופה הישראלית. הבנינים בשכבה זו בנויים גם הם לבנים על יסודות אבנים גדולות. כלי-החרס, חותמות-החיפושית המצריות, חותמת חתית, קטעי כתובות בכתב החרטומים ושאר המציאות הקטנות שבשכבה זו אופיניות הן ברובן לראשית תקופת הברזל הקדומה, היינו למאה הי״ב לפני ספה״נ. לתקופה זו

היפודרום גדול (85×46 מ׳). בין המציאות הרבות יש לציין עיטורים ארדיכליים אחדים הנושאים כתובות עבריות מבניני היהודים תושבי המקום בתקופות הרומאית והביזנטית.

בבית-שאן נחשפו גם שרידים מענינים מהתקופה הביזנטית, ובעיקר כנסיות ומנזרים; מהם מענינים ביחוד הכנסיה העגולה על שיא התל, שהיא, כנראה, מן הקדומות ביותר שבמקום (ראשית המאה הד׳ אחספה״נ ?), ומנזר ע״ש מרים הקדושה (מאמצע המאה הו׳), שבו רצפת פסיפסים מגוונים, המצטיינת בקשוטיה הנאים. רצפות פסיפס נפלאות נתגלו לפני שנים מועטות גם על-ידי מחלקת העתיקות של ממשלת ארץ-ישראל באל-חַמַאם, צפונה לבית-שאן, מעבר לנחל חרוד. מציאות רבות מתיחסות לתקופות מאוחרות יותר.

את התמונה הכללית של תולדות העיר ושיגשוגה בתקופות שונות משלימות החקירות בבית העלמין הקדום, שהוא גם אחד הגדולים ביותר בארץ, המשתרע לאורך שפתו הצפונית של נחל חרוד, מול תל-אל-חֻצְן. כאן נתגלו ליד קברים עגולים מתקופת הברונזה הקדומה, החצובים בסלע אחד ליד השני, ושבהם היו משתמשים גם בתקופות מאוחרות יותר, גם קברים מתקופת הברזל הקדומה, שהכילו את ארונות המתים המתוארים לעיל. ואילו רוב הקברים הם מהטיפוס המקובל בתקופות ההליניסטית, הרומאית והביזנטית. רבים מהם נשדדו על-ידי מחפשי אוצרות, ורק מעטים, שניצלו מידיהם, שמרו בקרבם ארונות-מתים, תכשיטי זהב, ברונזה ושנהב, פסלים, מטבעות, כלים, וביחוד נרות. אחד הארונות היפים ביותר נושא כתובת יונית: ״אנטיוכוס בן פליון״, ויש משערים, כי אין זה אלא בן דודו של הירודס.

בנדבכי "ארית ולבנה". דמיון רב קיים בין הביצור בבית-שאן ובין שרידי הבניה מראשית המלוכה הישראלית, שנתגלו במגידו ובמקומות אחרים בארץ. כמו-כן נמצאו בבית-שאן שרידים מעטים של אורוות מימי שלמה, דוגמת האורוות במגידו, בתענך, בתל-אל-חסי ובחצור (תל-אל-קדח). רק מועטים הם החפצים מתקופת המלוכה הישראלית, שנתגלו בחפירות, ויש להניח שבזמן זה שמשה בית-שאן מצודת-משמר בדרך הראשית, ואילו לחשיבות ישובית וכלכלית לא הגיעה.

בתקופת שלטון האשורים, הבבלים והפרסים לא היתה בית-שאן אלא עיירה קטנה, והמציאות שאפשר ליחסן בבטחה לפרק זמן זה מעטות מספר הן. לחשיבות רבה הגיעה בית-שאן (סקיתופוליס) שוב בתקופה ההליניסטית. מימי אנטיוכוס אפיפאנס נשתמרו שרידי מקדש המכוון לצד מזרח, שנתגלה על-פני שיא התל. הוא היה בנוי לכבוד זיוס, כפי שנראה מכתובת יונית ובה רשימת הכהנים, ששמשו במקדש זיוס אולימפיוס. הבנין גדול למדי (37 × 22 מ') ובנוי הוא בחלקו התחתון אבני-גזית. בתקופה הרומאית (המאה הג' לפני ספה"נ) תוקן הבנין וחודש בטעם ארדיכלי רב. מתוך המציאות בשטח מקדש זה יש להזכיר ראש ענקי של אלכסנדר הגדול, חלק מפסל כביר, תבנית אלכסנדר שעמדה במקדש, וזמנה — המאה הב' לפני ספה"נ.

לתקופות ההליניסטית והרומאית מתיחסות מציאות רבות הן בחורבות העיר, שהיקפה היה גדול מאד בימים אלה, והן בבית-הקברות. דרומה לתל נמצאות חורבות תיאטרון רומאי, שקטרו מגיע ל-60 מ'; מערבה לתל נתגלו גם שרידי

ח. ביבליוגרפיה נבחרת:

R. Röhricht, *Bibliotheca geographica Palaestinae*. Berlin, 1890.

F. J. Bliss, *The Development of Palestine Exploration*. New York, 1906.

H. Vincent, *Canaan d'après l'exploration récente*. Paris, 1907.

H. Gressmann, *Die Ausgrabungen in Palästina und das Alte Testament*. Tübingen, 1908.

Ibid., *Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testament*[2]. *I-II*. Berlin, 1926/7.

S. R. Driver, *Modern Research as Illustrating the Bible*. London, 1909.

R. Dussaud, *Les monuments palestiniens et judaïques*. Paris, 1912.

P. Thomsen, *Kompendium der palästinischen Altertumskunde*. Tübingen, 1913.

Ibid., *Palästina und seine Kultur in fünf Jahrtausenden*[3]. Leipzig, 1931.

R. Kittel, *Geschichte des Volkes Israel*[6]. I-III. Gotha, 1925/9.

החפירות בבית-שאן, המפעל הארכיאולוגי השיטתי הראשון בארץ לאחר המלחמה העולמית, הוסיפו ניתנים רבי-ערך לידיעת תרבותה הרוחנית והחמרית של ארץ-ישראל הקדומה וסייעו הרבה לקבוע את אופי התפתחותה למן הימים הפרוטו-היסטוריים ועד לתקופות המאוחרות. התקופה הכלקוליתית (האלף הד׳), תקופת הברונזה הקדומה (האלף הג׳), ימי שלטון המצרים בארץ במאות הט״ז—הי״ב לפני ספה״נ, זמן הזוהר של מלכות ישראל בימי שלמה ותקופת פריחתה של התרבות ההליניסטית — כולם הוארו אור חדש ובהיר מכמה בחינות, וכולם לא רק על מקום זה יצאו ללמד, אלא נצטרפו להשלים את התמונה הכללית של תרבות ארץ-ישראל בהתפתחותה הארוכה ורבת-הנפתולים, העולה מתוך מעמקי האדמה בשאר החפירות שבארץ גופה ושבמחוזות הספר מעבר לגבול.

S. Klein, *Jüdisch-palästinisches Corpus Inscriptionum*. Wien, 1920.

S. Krauss, *Synagogale Altertümer*. Berlin, 1922.

E. L. Sukenik, *Ancient Synagogues in Palestine and Greece*. London, 1934.

M. Avi-Yonah, *Mosaic Pavements in Palestine*. Jerusalem, 1934.

י. קלוזנר, הבית השני בגדולתו. תל־אביב. תר״ץ.

ש. קליין, תולדות הישוב היהודי בארץ־ישראל. תל־אביב, תרצ״ה.

כתבי־עת ומאספים מקצועיים:

ידיעות החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה. תרצ״ב–.

ירושלם. תרמ״ב–תרע״ט.

ציון. ידיעות החברה הא״י להיסטוריה ואתנוגרפיה. תר״ץ–תרצ״א.

ציון. מאסף החברה הא״י להיסטוריה ואתנוגרפיה. תרפ״ו–.

קובץ החברה העברית לחקירת ארץ־ישראל ועתיקותיה. תרפ״א–.

תרביץ. תר״ץ–.

Annual of the American Schools of Oriental Research. 1921—.

Annual of the Palestine Exploration Fund. 1911—.

Archäologischer Anzeiger. 1887—.

Archiv für Orientforschung. 1926—.

Biblica. 1920—.

Bulletin of the American Schools of Oriental Research. 1919—.

Bulletin of the British School of Archaeology in Jerusalem. 1922—1925.

J. Benzinger, *Hebräische Archäologie*[3]. Leipzig, 1927.

R. A. St. Macalister, *A Century of Excavation in Palestine*[2]. London, 1930.

St. A. Cook, *The Religion of Ancient Palestine in the Light of Archaeology.* London, 1930.

A. Jeremias, *Das Alte Testament im Lichte des Alten Orients*[4]. Leipzig, 1930.

J. Garstang, *Foundations of Bible History: Joshua-Judges.* London, 1931.

A. T. Olmstead, *History of Palestine and Syria.* New York, 1931.

G. A. Barton, *Archaeology and the Bible*[6]. Philadelphia, 1933.

C. Watzinger, *Denkmäler Palästinas.* I-II. Leipzig, 1933/1935.

W. F. Badè, *A. Manual of Excavation in the Near East.* Berkeley, 1935.

A. G. Barrois, *Précis d'Archéologie Biblique.* Paris, 1935.

W. F. Albright, *The Archaeology of Palestine and the Bible*[3]. New York, 1935.

K. Galling, *Biblisches Reallexikon.* Tübingen, 1934—.

D. Diringer, *Le Iscrizioni Antico-Ebraiche Palestinesi.* Firenze, 1934.

E. Schürer, *Geschichte des jüd. Volkes*[4]. 1901/9.

H. Kohl—C. Watzinger, *Antike Synagogen in Galiläa.* Leipzig, 1916.

ט. מפתח כללי לשמות

אבו־שושה, 29
אבי־יונה, מ., 23
אבל, פ. מ., 82,20,19
אבספיוס, 4—3
אַגרת, 131
ארגר, ק., 91
אדום, 20
אדריכום, ואן כ., 10
אדריסי, 7
אוגוסטוס, 73
אולברייט, ו. פ., 93,20—19,
114,110,106—7,104
אוליפנט, ל., 71
אחירם מלך גבל, 130
אכשף, 98
אלט, א., 20—19
אלכסנדר הגדול, 146
אם־אל־קנאטר, 71
אמאוס, 124
אמנאפת, 139
אמנחתפ הג׳, 142,140,33
אמנחתפא, 55
אנטיוכוס אפיפאנס, 146
אנטיוכוס בן פיליון, 147
אנטליאס, 132
אפולון, 140
אפולופאנס, 44
אפיפאניוס, 5

אסביטה, 124
א־סג־אלה, 3
אצטח׳רי, 7
אשור, 48,25
אשורבניפל, 26
אשמנעזר, 26
אשקלון, 113,95—7,24
אשרבן, 76
אשתורי הפרחי, 135,87,8
אשתמוע, 128

באב־א־ד׳ראע, 107
בבל, 25,13
בוטה, א., 25
בוטלר, ה. ק., 69
בוע׳אזוייה, 64
בוקינגאם, ג׳. ס., 25,14
בורכארד, 8
בורקהארדט, י. ל., 13
בית־אל, 115,2
בית־אלפא, 128
בית־גוברין, 124
בית־ירח, 137,106
בית־לחם, 88
בית־צור, 115
ביתר, 9
בית־שאן, 149—134,124,110,57
בית־שמש, 113,83—6
בכרי, אל־, 7

Bulletin of the Palestine Museum. 1924—7.
Jerusalem. 1906—.
Journal of the Palestine Oriental Society. 1921—.
Land der Bibel. 1914—1922.
Mitteilungen und Nachrichten des Deutschen Palästina-Vereins, 1895—1922.
Oriens Christianus. 1926—.
Palästina-Jahrbuch. 1905—.
Quarterly of the Department of Antiquities in Palestine. 1930—.
Quarterly Statement of the Palestine Exploration Fund. 1869—.
Revue Biblique. 1892—.
Syria. 1920—.
Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins. 1878—.

וילהלם איש צור, 8
וילנאי, ז., 22
וילסון, צ׳., 29,16
וינסאן, ל. ה., 81,69,66,50,19,
125,123,93,91,89
וינקלר, ה., 64
ולדה, בן־דר—, 14
ולסט, פ. ב., 66
זוילוס, 100
זומלסן, ג., 88
ז׳וסן, א., 70
זיוס, 146
זיטצן, א. י., 13
זיף, 42
זלין, א., 5—53,77,79,87
זמרידא, 39
זנג׳ירלי, 34
זנון, 91
חברון, 42
חדייב, 27
חורן, 13
חיאל בית־האלי, 79,77
ח׳מורפי, 63
חמת (ע״י בית־שאן), 142
חמת (בסוריה), 131
חמת־גדר, 128
חמת־טבריה, 124
חצור, 146,129
חרבת־סילון, 108
חרושת־הגויים, 98
טאבע׳ה, 124
טבנו, י. די—, 10
טוביה, 70

טובלר, ט., 15
טרביל—פטר, ס., 132
יאשיהו, 3
יאקות, 7
יָב, 69
יבין, 100
יוחנן הורקנוס, 135,73,44
יוסף בן מתתיהו, 122,70,4
ייבין, ש., ח,22
ילין, ד., 22
ינועם, 142
ינסן, ס., 69
ירושלים, 83—80,33,17,15,10,4,
124,122,116,103—100,90
יריחו, 133,128,89,80—76,68,5
ירמיאס, א., 64
כורזין, 71,5
כלה, 25
כפר־נחום, 2—71
כפר־כנה, 29
כרך, 106
כרכמיש, 64
לאגראנג׳, מ. י., 19
לבנה, 41
לביון, א—, 57,9
לויין, די—, 88,14
לונץ, א. מ., 21
לורנס, ת. א., 7—86
לושאן, ס. פון —, 34
לייארד, א. ה., 25
לייון, ד. ג׳., 76,73
לכיש, 7—36,39,115,129
לפסיוס, ר., 25

בלאטה, 87
בליס, פ. ג׳., 44,42—38,31
בלנקנהורן, מ., 88
בנימין מטודילא, 8
בן־צבי, י., 118,22
בר־דרומא, ח., 22
ברור, א. י., 22
ברינוב, ר., 70,20
ברנדנבורג, א., 119
ברסלבסקי, י., 22
ברעם, 71

גאי, פ. ל. א., 98,58
ג׳ביל, 130
גבינים, 75,73
גבל, 130,26
גבעה, 115,108,104—5,87
גוש־חלב, 71
גותה, ה., 31
גזר, 45,29—68,65,60,57,52, 113,89,84
גירין, ו., 15
גלאזר, א., 26
גליק, נ., 107,20
גרוה, ד., 133
גמלא, 6
ג׳רמה־דיראן, 88,81
גרנט, א., 85
גרסטנג, ג׳., 97,95,92—3,80
גרש, 128,124,70,13
גת, 40

דאר, 99—100
דומשבסקי, א., 70,20
דור־שרוכן, 25
דיבון, 28
דינאן, מ., 130
דינבורג, ב., 22
דיקי, א. ק., 31
דיקפוליס, 135
דלה־וולה, פ., 10
דליטש פ., 64
דלמן, ג., 70,19
דנקן, ג׳. ג., 102—100
דרפפלד, ו., 34

הוגרת, ד., 64
הורוביץ, י. ז., 22
הורספילד, ג׳., 20
הילדסהיימר, ה., 21
הילר, א., 71
הירודס, 73, 7—147,80,75
הירונימוס, 5
הלוי, י., 26
הליני המלכה, 27
הנדקוק, ס., 90

ואדי־ט־טחונה, 33,
ואדי־ל־מע׳ארה, 3,65—132
ואדי־ב־במוף, 133
ואדי־ל־עמור, 132
ואטצינגר, ק., 2,60—90,79,77,71
וגריאי, די—,14
ווייל, ר., 102,82
וולי, ל., 7,64—86
וולני, הרוזן, 12
וולצינגר, ק., 91
וורן, צ׳., 30,29
ויגנד, ת., 90
ויסרי, י. די—,8

סרגון, 73
סקאליגר, י., 10
סקיתופוליס, 135
סתי הא', 144—5,142,110

עארה, נחל, 57
עדלון, 132
עופל, 103—100
עזה, 97
עזקה, 41
עי, 5,2
עין־גיחון, 101,81
עין־דוך, 91
עין־שמס, 83
עמרי, 73
ענת, 143,141,138
עספיה, 128
עראק־אל־אמיר, 70
עשתר־ישור, 55
עתלית, 12,8

פאלמר, 16
פברי, פ., 123,9
פוקוק, ר., 123,12
פזאר, מ., 129
פחל, 142
פטרס, ג'., 44
פיטרי, פ., 110,65,37—9,35
פיק־ג'רלד, ג'. מ., 134,102
פישר, ק. ס., 134,94,76,74,61,56
פיתיאן־אדמס, ג'. ו., 95—7,92—3
פרנק, פ., 20
פרס, י., 22
פרעמחב, 139
פרקר, מ., 81—80

צוער, 106—7
צור, 70,26
צידון, 26
צ'לבי, א., 11
צפורי, 29
צ'ריקובר, א., 22

קארגה, פ., 89
קדרון, 116—8,101
קדש (בסוריה), 129
קדש ברנע, 86
קוהל, ה., 71—2
קוטוביקוס, י., 10
קונדר, ק. ר., 71,16
קטנה, 129
קיאר, ה., 107
קיטשנר, ה. ה., 71,16
קייל, מ. ג., 106
קיסרי, 12,4
קלאופס, 32
קלארק, ה., 88
קלוזנר, י., 22
קליי, א. ס., 93
קליין, פ., 28
קליין, ש., 22—3,ח
קלרמון־גאנו, ש., 45,28—9
קנודטצון, י. א., 33
קראווה־מרקה, י., 23
קרויס, ש., 21
קרופוט, ג'., 102
קרית־ספר, 129

ראס־א־שמרה, 131
רבת־עמון, 13
רג'ם־אל־מלפוף, 86

מאדר, א., 89
מאיר, ל. א., 122—3,117,22—3
מאריט, א., 25
מגידו, 61—60,57—8,53,39,9,
146,133,115,68
מואב, 21—20
מודעים, 15
מונטה, ס., 130
מונטנוס, א., 9
מוסיל, א., 70,20
מורטן, האב, 88
מורשת-גת, 42
מזרעה, אל—,107
מידבא, 32,5
מירון, 71
מישע, 75,28
מכל, 141—140,138
מלון, א., 132
מלחה, 114
מלמד, ע. צ., 23
מלצן, ה. פון—,26
ממשת, 42
מניל, די—בריסון די—,129
מערת־א־זטיה, 132
מערת־אל־אמירה, 132
מערת־אל־ואר, 132
מצדה, 13
מצפה, 115
מצרים, 24—5
מק־קאואן, ת. ד., 133
מקאליסטר, 102—100,52—50,40
מקאנוי, ד., 96,89,86,83—6
מקדסי, אל—,7
מרנפתח, 113,110
מרשה, 69,44,5
נאצרי־י־ח׳סראו, 7
נבו, 124
נבונאיד, 3
נוה, 128
נויבאואר, א., 21
נויביל, ר., 113
ניבוהר, ק., 12
ניוטון, ס. ג׳., 83
נינוה, 25—6,13,8
ניסה, 135
נְגֶאגל, 129
נערן, 128,125,91
נרקיס, מ., 23
סאביניאק, ר., 82,70
סאנוטו, מ., 8
סבסטיה, 73
סדום, 106—7,2
סוורוס, ספטימיוס, 76,71
סולסי, ס. די—,69,27
סוקניק, א. ל., ח,125,122—3,118,23
סחאב, 145
סטנהופ, ליידי ה., 24
סיני, 86,20,16,13—4
סלושץ, נ., 124,118—9,23
סלע אדום, 90,70,67,13
סמית, ג׳. א., 18
סמית, ע., 14
סמית, ר., 81
ספיר, א., 22
ספנסר, ג׳., 11
סראבט־אל־ח׳אדם, 65

י. מפתח הלוחות

לוח א'. בית־שאן העתיקה (תל־אל־חֻצְן). מראה כללי. לעמ' 134 ואילך.

לוח ב'. מקדש בית־שאן במאה הט"ו לפני ספה"נ. לעמ' 138 ואילך.

לוח ג'. לוח בזלת מבית־שאן. לעמ' 140.

לוח ד'. מצבת מכל, אלהי בית־שאן. לעמ' 139.

לוח ה'. כתובות עבריות מתקופת מלכי ישראל ויהודה: 1. "לוח גזר". לעמ' 52. 2. החותמת "לשמע עבד ירבעם", שנמצאה במגידו. לעמ' 59. 3. חותמת "לאביו עבד עזיו" (לאביהו עבד עזיהו המלך ?). 4. חותמת "לשבניו". מעבר השני כתוב: "לשבניו עבד עזיו". 5. משקל "נצף". לעמ' 52. 6. משקל "II למלך". לעמ' 52. 7—8. טביעות ממשלתיות על ידיות כדים: "למלך— שוכה". לעמ' 42. 9. אוסטרקון משומרון: "בשת | העשרת | מאזה | לגדיו | נבל | שמן | רחץ" (בשנה העשירית מ[העיר] אזה לגדיו נבל שמן רחץ). לעמ' 74. 10. האלפבית העברי הקדמון, לפי כתובת מישע. לעמ' 28.

לוח ו'. 1. כלי חרס מתקופת הבית הראשון. נתגלו בקברים היהודיים שבבית־שמש. לעמ' 85. 2. כן לנר מתקופת מלכי ישראל. הכלי עשוי אבן־גיר (גבהו 23 ס"מ). נתגלה במגידו. לעמ' 59. 3. נרות מתקופה ההליניסטית־הרומאית.

לוח ז'. 1. גלוסקמה מירושלים. באוסף בית־הנכות "בצלאל". לעמ' 117. 2. ירושלים ובית־לחם במפת מידבא. לעמ' 33.

לוח ח'. 1. חזית בית־הכנסת שבכפר ברעם. לעמ' 71. 2. מנורת אבן מביה"כ שבחמת־טבריה. באוסף החברה העברית לחקירת א"י ועתיקותיה. לעמ' 125. 3. מעיטורי ביה"כ שבכפר־נחום: תיאור קרוכה (carruca) על אופניו. לעמ' 72.

רובינסון, א., 71,16,14
רוו, א., ה. 134
רולינסון, ה., 25
רייסנר, ג׳. א., 76,73
ריץ׳, ק. ג׳., 25
רלנד, ה., 11
רנאן, א., 71,26
רסאם, ה., 26
רעמסס הא׳, 142
רעמסס הב׳, 142—4,100
רעמסס הג׳, 143—4,113,110,66
רפאלי, ש., 22
רשף, 143,140
שווארץ, י., 15
סובה, מ., 22
שוכה, 42
שומכר, 73—70,61—57,17
שומרון, 115,73—6,15
סטקליס, מ., 23
שילה, 9—124,113,107
שיק, ק., 31
שישק, 135,61
שכם, 129,87,2
שלת, 102—3,81,81,31,30
שלימאן, ה., 34
שמאל, 34
שמידט, א., 107
שמעון החשמונאי, 103
שמפוליון, ד. פ., 24
שקבה, 132
שרוחן, 129
תגלת פלאסר הג׳, 53,45
תומסן, פ., 89,19
תחותימס הג׳, 143,140,138,57
תיאודותוס, 82
תירש, ה., 96,66,44,39
תל־א־ג׳דידה, 1—40
תל־א־דויר, 129
תל־אל־חסי, 37—146,68,65,60,57,40
תל־אל־חָצן, 147,134
תל־אל־חרירי, 131
תל־אל־יהודיה, 129,65
תל־אל־מתסלם, 57
תל־אל־עמארנה, 63,45,39,33,
141—2,110,98
תל־אל־פארעה, 145,129
תל־אל־פול, 104
תל־אל־קסים, 98
תל־אל־קדח, 146,129
תל־א־סלטאן, 76
תל־א־צאפי, 40—41
תל־א־רמילה, 83
תל־אבו־הואם, 99
תל־בית־מרסם, 129,115
תל־ג׳זאר, 45,29
תל־הרבג׳, 98
תל־זכריה, 40—87,41
תל־נבי־מנד, 129
תל־משרפה, 129
תל־מנדחנה, 44,42,40
תל־עין־אל־קריראת, 86
תל־עמר, 98
תלילאת־אל־ע׳סול, 133,106
תענך, 7—146,68,60,55
תשוב, 151

לוח א'.

בית־שאן העתיקה (תל־אל־חֻצְן). מראה כללי.

יא. הערות ותקונים

בעמ׳ 7, שורה 4 צ״ל: אצטח׳רי.

" 14, " 9 " : היא תחילת תקופה וכו׳.

לעמ׳ 60,33 ועוד: הכרונולוגיה של מלכי מצרים מהשושלות הי״ח והכ׳ נקבעה כעת ע״י בורכארדט ואולברייט כדלקמן: אמנחתפ הג׳ 1415—1380, אמנחתפ הד׳ 1380—1362, רעמסס הא׳ 1320—1319, סתי הא׳ 1319—1301, רעמסס הב׳ 1301—1231, מרנפתח 1235—1227, רעמסס הג׳ 1195—1164.

בעמ׳ 34, שורה 10 צ״ל: מהמאות הט׳ והח׳.

" 39, " 6—7 " : מראשית המאה הי״ד.

לעמ׳ 42, " 3—5 : את הכדים נושאי הטביעות הממשלתיות יש ליחס לסוף ימי הבית הראשון. ארבע הערים הן, לפי הדעה המקובלת, מרכזי מחוזות במלכות יהודה. אבל יש מקום לסברה, כי בערים אלה היו בתי היוצרים של המלך (והשוה דהי״א ד׳, כ״ג).

לעמ׳ 28 למטה: גם יד אבשלום (שמו״ב י״ח, י״ח) שייכת לסוג זה של מצבות.

בעמ׳ 52, שורה 13 צ״ל: (לוח ה׳, מס. 1).

" 59, " 16 " : (לוח ה׳, מס. 2).

" 62, " 10 " : ארכיאולוגית.

לעמ׳ 71, " 13 : בית הכנסת בַּאס-אל־קנאטר שייך, כנראה, לטיפוס המאוחר של ביה״כ (המאות הה׳—הו׳).

בעמ׳ 77, שורה 3 מלמטה צ״ל: 5.40 מ׳.

" 86, " 9 צ״ל: (T. A. Lawrence)

" 95, " 3 מלמטה צ״ל: עובים של עיי המפולת.

" 97, " 5: אילים — pillars, Pfeiler.

" 100, " 8 מלמטה צ״ל: נמצא.

" 113, " 2 צ״ל: משנת 11 למלכו (1184).

" 116, " 3 מלמטה צ״ל: האצטבאות.

" 120 צ״ל: ציור ט״ו.

" 122, שורה 8 מלמטה צ״ל: ושרידי.

לעמ׳ 123, " 3 " : ההוצאה העברית של הספר "חפירות החומה השלישית וכו׳" נדפסה בשנת תרצ״א.

בעמ׳ 126, שורה 1 מלמטה צ״ל: אל בית הכנסת.
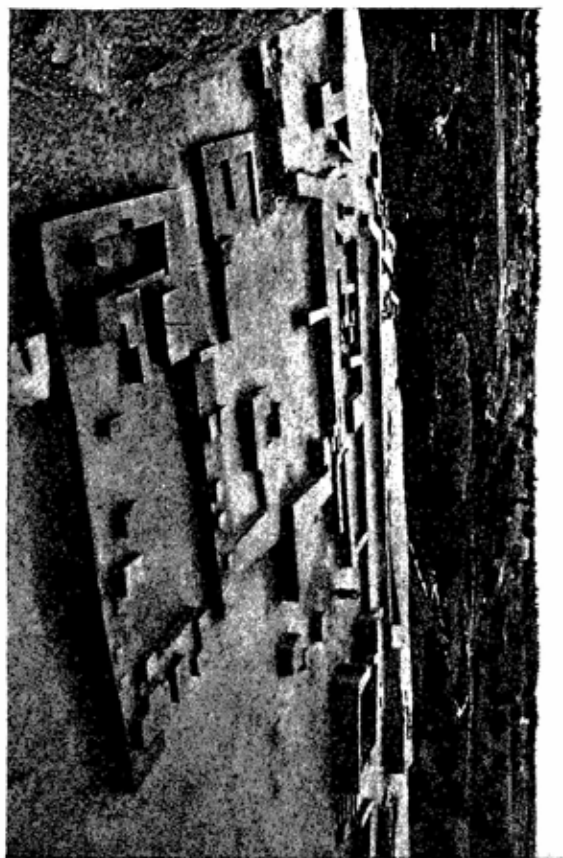
8

160

לוח ב׳

תכנית מקדש בית־שאן במאה הט"ו לפני ספה"נ.

לוח ג׳.

לוח־בזלת מבית־שאן (המאה הט״ו לפני ספה״נ).

לוח ד׳.

מצבת מכל, אלהי בית־שאן.

כתובות עבריות מתקופת מלכי ישראל ויהודה.

לוח ו׳.
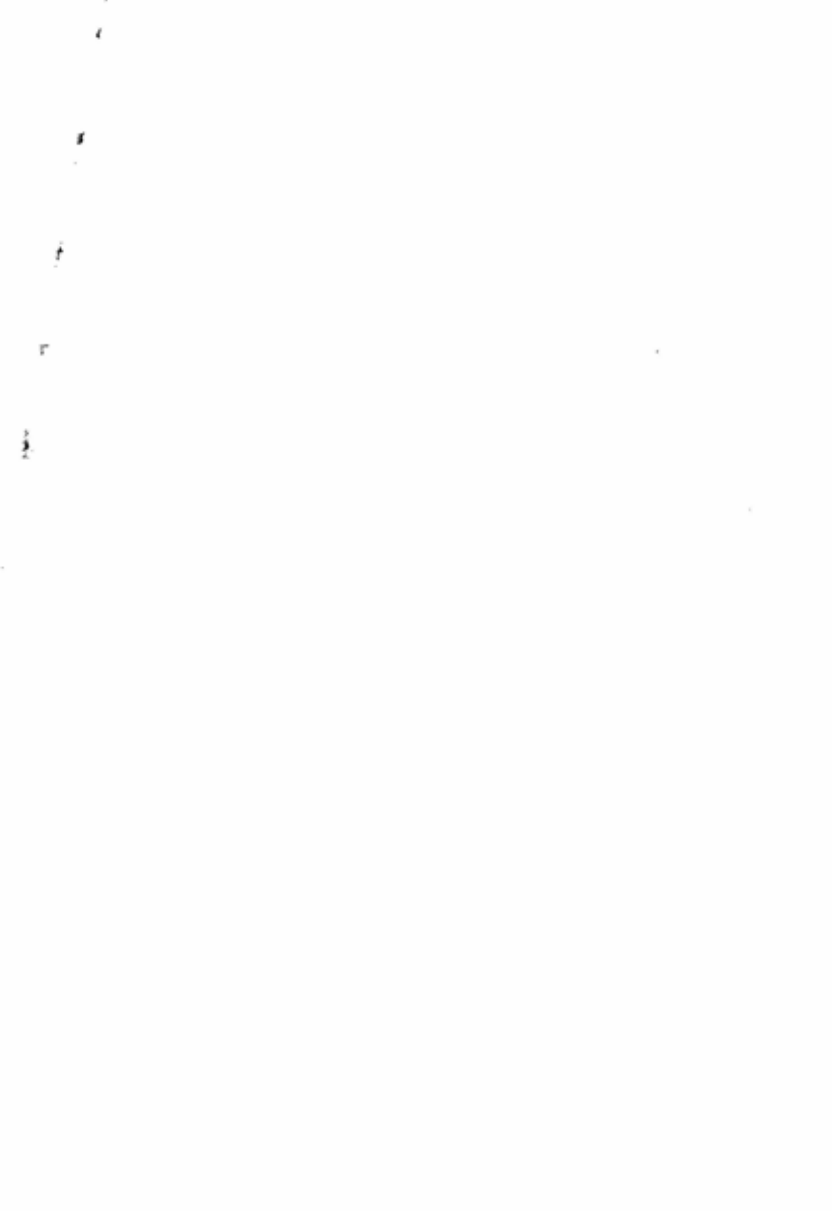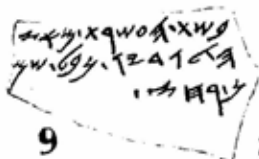
1. כלי חרס מתקופת הבית הראשון.

2. כן לנר מתקופת מלכי ישראל.

3. נרות מהתקופה ההליניסטית־הרומאית.

לוח ז׳.

1.

2.

1. גלוסקמה מירושלים. 2. ירושלים ובית־לחם במפת־מידבא.
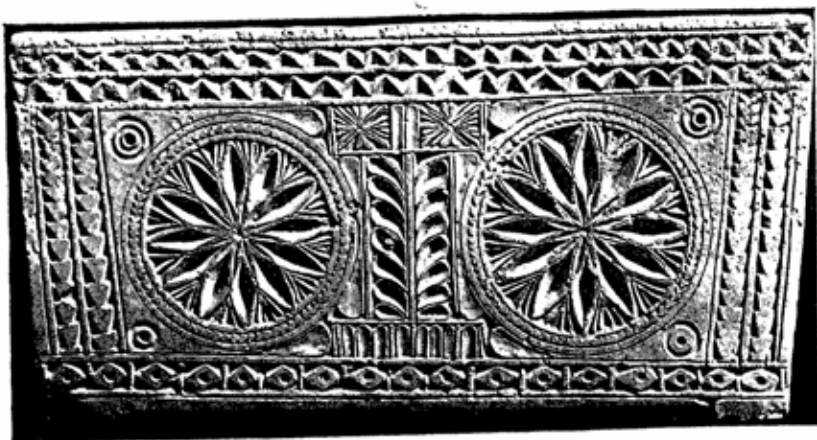
לוח ח׳.

1. שרידי חזית בית־הכנסת שבכפר־ברעם.

2. מנורת־אבן מביה״כ שבחמת־טבריה.

3. מעיטורי ביה״כ שבכפר־נחום.